
Prijs van dit nummer 5,50 euro

De AS *164* - Liefde

LIEFDE

DE AS 164

de AS

anarchistisch tijdschrift

36ste jaargang, nummer 164, winter 2008.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 20,- euro; buiten Nederland 25,- euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: per post of per e-mail (wimdelobel@planet.nl).
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: André Bons, Boudewijn Chorus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Peter Lanser, André de Raaij, Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Dick Gevers, Weia Reinboud, Willy Verhoysen, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
Internet: http: / / www.geocities.com / deasnl
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

LIEFDE

Drie herinneringen

Rudolf de Jong

Eén. *1984. Een internationaal anarchistisch bijeenzijn in Venetië van ongeveer een week met sprekers, debatten, manifestaties enzovoort. Aanleiding: de beroemde utopie '1984' van George Orwell; de volstrekt totalitaire staat en samenleving. Plotseling, naar aanleiding van ik weet niet meer wat, nam de Fransman Dadoun het woord. In slechts enkele minuten betoogde hij met Franse helderheid dat '1984' helemaal geen zwarte utopie was, maar een boek van de hoop. De beide hoofdfiguren worden weliswaar door het systeem geestelijk gebroken en vernietigd maar zij hadden in de totalitaire samenleving van '1984', waarin de mensen gehersenspoeld waren met de leuze 'haat is liefde', de menselijke liefde ontdekt, in zichzelf en bij elkaar. Dat was de boodschap van de hoop.*

Twee. Emma Goldman. In jaren van het feminisme met Dolle Mina en 'Baas in eigen buik', leende ik mijn exemplaar van *Living my life*, de autobiografie van de Amerikaanse anarchiste Emma Goldman uit aan een vriendin. Bij het terugbrengen verontschuldigde zij zich. Het boek was fysiek achteruitgegaan. Ze had het meegenomen naar een vrouwenkamp en daar was het door vele

handen gegaan en een beetje stuk gelezen.
Emma Goldman is in haar memoires niet de schaamte voorbij want zij heeft nooit schaamte gehad en is daar – zeker voor een boek van nu driekwart eeuw geleden – zeer openhartig over. Niet alleen beschrijft zij haar vele liefdesverhoudingen, ook met veel jongere en getrouwde mannen en komt zij op voor vrouwenrechten, vrije liefde, voorbehoedsmiddelen, eerlijkheid in relaties, hekelt zij jaloezie enz. enz., zij vertelt ook uitvoerig over haar gecompliceerde relatie met Ben Reitman. Een relatie die in veel opzichten volstrekt niet strookte met haar eigen opvattingen. Reitman was een *womanizer* en was daar niet eerlijk over, had contacten met politiemensen en was op veel manieren onbetrouwbaar. Maar seksueel gaf hij haar wat geen andere man haar gegeven had. Bovendien pakte hij als haar manager haar propagandatournees op Amerikaanse wijze met veel spektakel aan, wat haar geestverwanten, die hem toch al een vreemde en onbetrouwbare eend vonden in de anarchistische bijt, absoluut niet zinde. Dat ik mijn exemplaar van *Living my life* niet ongeschonden terugkreeg verbaasde mij niet. Veel vrouwen moeten iets van hun eigen problematiek erin herkend hebben.

Drie. Een brief over Emile Armand. De Franse individualistische anarchist Armand was een groot voorstander van de vrije liefde, ook van het recht om tegelijkertijd meerdere partners te hebben. Van hem is de term 'camaraderie amoureuse'. Anton Constandse schreef over Armands opvattingen '… alles is mogelijk mits twee of meer mensen jegens elkaar kameraadschap tonen en aan hun vrijheid ook verantwoordelijkheid verbinden' (*Het souvereine Ik*).
In het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis trof ik eens een brief aan geschreven door de zuster van een partner van Armand. Het is een bittere brief, van cameraderie was in deze verhouding geen sprake, Armand was puur egoïstisch, van verantwoordelijkheid nog minder, de zuster van de schrijfster zou bij en door Armand een geslachtsziekte hebben opgelopen. Of de brief betrouwbaar is of door rancune ingegeven was kan ik niet beoordelen. Feit is dat in veel zogenaamd vrije relaties, ook bij anarchisten, van vrijheid en gelijkwaardigheid voor de vrouw geen ruimte was.

Wat moet ik nu met deze herinneringen?
De eerste past nog het beste in het thema anarchisme en liefde. Ook in een totalitair systeem gaan vrijheid en liefde niet volledig ten onder waardoor er hoop is. In feite is Dadouns interpretatie er een van geloof, hoop en liefde. Wat overigens niet de minste onder de bijbelse boodschappen is.
De tweede maakt duidelijk hoe moeilijk je het, ook als anarchist, met de liefde – en met jezelf – kan hebben; de libertaire opvattingen over liefde en vrijheid zijn duidelijk, de werkelijkheid en het leven zijn anders.
Het derde laat zien hoe ook in anarchistische kring de vrijheid ten koste van de ander – en dat was meestal de vrouw – kan gaan. Van vrije liefde is dan geen sprake.
In dit nummer van *de AS* worden vraagstukken rond anarchisme en liefde vanuit verschillende invalshoeken bekeken.
De begrippen vrije liefde en vrijhuwelijk staan meestal centraal in traditionele

anarchistische teksten over liefde en seks. Geen wonder. Het huwelijk was een staatshuwelijk of een kerkelijk huwelijk en God en de staat waren gezworen vijanden. Kerk en staat stelden dat de man het hoofd van het gezin was, dat echtscheiding bijna – en voor de kerken helemaal – taboe was, seks voor en buiten het huwelijk idem dito, homo's en lesbo's dienden eenvoudigweg niet te bestaan.
Het vrije huwelijk werd het anarchistisch ideaal. Staat en kerk hadden zich niet te bemoeien met zulke persoonlijk zaken als een vrijwillige verbintenis tussen een man en een vrouw of tussen personen van hetzelfde geslacht. Met hun vrije huwelijk brachten anarchisten vaak grote offers. In een land als Spanje bijvoorbeeld konden vrouwen hun anarchistische man vaak niet bezoeken in gevangenissen en concentratiekampen, en kwamen zij en hun kinderen voor hulp niet in aanmerking. Ze waren immers niet getrouwd.
Thans is het staats (burgerlijk) huwelijk, zeker in Nederland, aardig opgeschoven in de richting van het vrije huwelijk. Man en vrouw zijn gelijk; echtscheiding normaal en gemakkelijk als het gebeurt met onderling goedvinden; het homohuwelijk is in Nederland erkend. In de samenleving is seks voor het huwelijk geaccepteerd. En het vrije huwelijk is doorgaans minder vrij geweest dan het werd voorgesteld. Mijn tweede en derde herinnering spreken voor zich. Vrije liefde, zoals die in theorie door Armand werd gepropageerd, was vaak een vrijbrief, met name voor de man en het vrije huwelijk was vaak even problematisch als het burgerlijk huwelijk van vandaag. Wat echtscheiding betreft geeft het burgerlijk recht vaak de duidelijkheid die bij mislukte vrije huwelijken ontbreekt.
Tijdens een discussie in de redactie van dit tijdschrift werd er op gewezen dat vrije liefde een paradox is; als er zoiets als vrije liefde is dan is het geen exclusief anarchistisch idee. Van de verhalenschrijver Theofaan de Monnik is de uitspraak: 'Vrijheid is als eerste te durven zeggen "ik houd van jou"'. Dat de vrije liefde zijn oorsprong vond in het rond 1800 ontstane ideaal van de romantische liefde werd bestreden. Terecht, rond 1800 ontstond de romantiek, liefde tussen twee mensen is er altijd geweest en is altijd romantisch. En de vrije liefde zat in het christelijke Europa lang niet altijd in de taboesfeer. Althans niet in alle kringen. Voltaire had jarenlang een maîtresse. Op een gegeven ogenblik ruilde zij de ouderwordende filosoof in voor een jongere minnaar van wie ze zwanger werd. Ze stierf in het kraambed en bij haar sterven waren haar wettelijke echtgenoot, Voltaire en de jonge minnaar broederlijk bijeen en vonden zij troost bij elkaar.

En waarop kan de liefde gericht zijn? Op mensen natuurlijk maar ook op dieren. Het viel mij eens op dat je in memoires weinig over dieren tegenkomt. Zie je foto's van die memoireschrijvers in biografieën dan staan zij er vaak op met hun hond of hun kat. De vrijdenker Jan Hoving – het eerste deel van een biografie over hem is net uitgekomen – is een van de weinigen die in zijn herinneringen uitvoerig over zijn hond schrijft. Na de dieren – die liefde teruggeven – komen de planten en waarom ook niet de abstracties? Liefde voor je vak, voor je partij of organisatie, liefde voor je idealen. Liefde voor het anarchisme? De historicus Max Nettlau heeft het in zijn onuitgegeven memoires over 'de vreugde aan de anarchie'.

VRIJE LIEFDE ALS VANZELFSPREKENDHEID

Rymke Wiersma

Een jaar of tien geleden stond het onderwerp 'vrije liefde' op de agenda tijdens de Pinksterlanddagen op het anarchistisch kampeerterrein 'Tot Vrijheidsbezinning' in Appelscha. Er kwamen zowaar mensen op af, en zelfs zoveel dat we in verschillende groepjes uiteengingen om over onze ervaringen te praten. Velen, bijna allen, hadden ervaringen met verliefd worden op een ander terwijl zij/hij al een relatie met een vriend of vriendin heeft, of met de andere kant van het verhaal: vriend of vriendin die verliefd wordt, een keer vrijt of uitgaat met een ander.
Bij bijna niemand verliep dit probleemloos. Jaloezie, onzekerheid en verlatingsangst; geen van de aanwezigen beweerde daar nooit last van te hebben gehad en de meesten zagen deze reacties als min of meer onoverkomelijk. Tegelijkertijd vonden we dat anarchisten niet om het ideaal van de jaloezievrije vrije liefde heen kunnen. Logisch, want jaloezie heeft te maken met bezitsdrang, en zeggen anarchisten niet dat eigendom diefstal is? En als dat al geldt voor spullen, geldt het dan niet des te meer voor het zich toe-eigenen of het zich toe wíllen eigenen (want het kán helemaal niet) van de liefde van een ander mens?

Als twee mensen verliefd op elkaar worden, van elkaar gaan houden en verder hun hele leven op niemand anders verliefd worden dan op elkaar (het romantische ideaal, de 'ware' liefde) is dat dan een probleem? Nee natuurlijk.
'Nadat onze oervorm in tweeën was gesneden,verlangde elke helft naar zijn wederhelft en zocht die op. Ze sloegen de armen om elkaar heen, grepen elkaaar vast, vol van verlangen om weer ineen te groeien'[1] vertelt Aristofanes in Symposion van Plato. 'Ze willen dan, zoals dat heet, nooit meer zonder de ander verder. Deze mensen blijven hun hele leven bij elkaar, terwijl ze niet kunnen zeggen wat ze nu eigenlijk van elkaar verwachten. Want niemand zal denken dat het seks is, dat ze dáárom zo vreselijk gretig elkaars gezelschap verkiezen. Nee, kennelijk hebben hun zielen een ander verlangen. Een verlangen dat je niet kunt benoemen, maar waarna je moet raden en gissen.'[2]
Zoals bekend komt daarna Sokrates aan het woord, die liefde gelijkstelt aan liefde voor het schone en het goede, een menselijk streven dat zich op allerlei manieren kan uiten, waarbij lichamelijke uitingen niet slecht zijn, maar wel minder waardevol dan de niet-lichamelijke en waarbij 'liefde voor het denken, het zoeken naar waarheid' natuurlijk het hoogste scoort: filosofie.
In onze cultuur zijn beide denkbeelden terug te vinden. Veel meer dan bij de oude Grieken werd en wordt vanuit allerlei religies, op lichamelijke uitingen van liefde neergekeken, en 'de liefde voor het denken' werd verlegd naar 'liefde voor het religieuze denken'. (Natuurlijk zijn er ook altijd vrijdenkers en anarchisten geweest die zich hiervan niets aantrokken, maar het gaat even om het breed gedragen gedachtengoed.)
Geliefden werden tot enkele decennia geleden geacht in de kerk te trouwen en elkaar eeuwige trouw te beloven. Alleen een geloof in het sprookje van Aristofanes of een religieuze variant daarvan kan verklaren waarom mensen deze belofte eeuwenlang zonder al te veel twijfels konden doen. 'Wij zijn bestemd voor elkaar.' Alsof er op de hele wereld maar eentje zou zijn die bij je past. Alsof er geen andere liefdevolle samenlevingsvormen zouden kunnen bestaan.
Wat is er tegen deze romantische kijk, ook al is het een illusie? Mensen doen er toch niemand kwaad mee? Nee, inderdaad, mensen die hun hele leven verliefd op elkaar blijven doen daarmee niemand kwaad. Of je zou het een kwaad moeten noemen dat ze elkaar waarschijnlijk idealiseren en de rest van de mensheid niet helemaal ten volle waarderen. Dat is misschien nog niet zo schadelijk; de echte schade komt pas wanneer het sprookje in elkaar dreigt te storten en een van beiden of allebei de (ex-)geliefden het idee van de enige ware krampachtig overeind proberen te houden. Er ontstaat dan leed bij beide partners, en bij de derde (vierde of hoeveelste dan ook) die op een intieme manier met deze twee mensen te maken krijgt. Voor al de betrokkenen geldt dat ze heel veel tijd en energie zullen steken in deze relatieproblemen, en het is de vraag of ze er ooit helemaal uit zullen komen. Dat komt doordat ze een sprookje vast willen houden in plaats van dat ze zich baseren op de realiteit: de liefde die mensen voor elkaar voelen is net als alles in deze wereld aan verandering onderhevig. Ze kan groter worden, kleiner worden, ze kan zelfs verdwijnen en in al die gevallen kan het ook dat de liefde zich uitbreidt tot of verplaatst naar een ander. Dat gebeurt allemaal niet zomaar, er zijn altijd oorzaken. Maar hoeveel je ook praat: liefde valt niet af te dwingen, liefde is per definitie vrij.
Wat zegt het woord 'trouw' dan nog? Is het waardevol om tegen wil en dank van iemand te blijven houden? Uit zo'n krampachtige situatie kan nooit iets goeds voortkomen. Niet alleen bij liefde maar ook bij vriendschap en solidariteit geldt dit: ik kan trouw beloven zoveel ik wil, maar zodra mijn ideeën over iemand veranderen zal ik diegene mischien niet meer door dik en dun willen steunen. Iemand 'trouw' zijn in de zin van 'liefde voor eventuele anderen wegdrukken' is een lege huls. Iemand liefhebben betekent toch minstens zelf eerlijk zijn over je liefde (ook voor anderen) èn diegene vrijlaten om (ook anderen) lief te hebben.

POLYAMORIE

Het is natuurlijk niet voor niets dat juist het sprookje van De Ware Liefde (hier en op veel andere plekken op de wereld) ontstond; daarvoor zijn evolutionaire, maatschappelijke en culturele oorzaken en redenen aan te voeren. Dat ga ik hier niet doen. Feit is dat er sinds pakweg de jaren zeventig meer ruimte is voor alternatieven: jonge stellen gingen samenwonen in plaats van meteen te trouwen. In plaats van krampachtig bij elkaar te blijven gingen ze als dat zo uitkwam na een tijdje weer uit elkaar. Ook scheiden werd minder beladen en kwam dus veel vaker voor. Echtparen gingen soms experimenteren met partnerruil, vaste partners gaven elkaar de ruimte om iets aan te gaan met 'een ander'. Een flinke stap vooruit was de mogelijkheid van het homo- of lesbi-huwelijk. Tegelijk was dat een stap terug natuurlijk. Althans, nu bleek hoe 'ouderwets romantisch' ook in die kringen nog steeds wordt gedacht.
Het meest revolutionair waren (en zijn) natuurlijk de echt andere woonvormen

zoals woongroepen en communes. Vooral in communes was de vrije liefde iets dat er gewoon bijhoorde. Maar de meeste communes liepen vast, vielen weer uiteen. Een jaloezievrij leven waarin alles met elkaar gedeeld werd, ook de liefde, dat bleek voor de meeste mensen een groot struikelblok. De behoefte aan een eigen leven in plaats van een leven waarin je beperkt bent tot onderdeel van een groep lijkt mij alleen maar logisch. Jammer dat met het verdwijnen van dat soort communes ook het concept van de vrije liefde (in elk geval in haar meest radicale vorm) naar de achtergrond verdween. Vrije liefde onhaalbaar en ongewenst? Nee, hoor! Er zijn zat mensen die zonder grote problemen meerdere liefdes combineren. Meestal vinden ze het zelf heel gewoon, en dat is het ook. Zeldzaam, maar toch gewoon. Ze hebben geen behoefte om ermee naar buiten te treden.

Of toch? De laatste jaren zijn er weer mensen die met ideeën en praktijken rond vrije liefde naar buiten treden, maar zij gebruiken hiervoor liever een andere term: polyamorie. Op een conferentie in 2005 in Duitsland over dit onderwerp bleek dat veel mensen die daar aanwezig waren de term 'vrije liefde' associeerden met vrouwonvriendelijk gedrag van mannen tijdens de zogenaamde seksuele revolutie.[3] Jammer – ik vind 'vrijheid' en 'liefde' veel te mooie begrippen om ons die door mensen die er zo'n platte ideologie op nahouden af te laten pakken. Op een website over polyamorie[4] staat dat polyamorie betekent '"Meervoudige Liefde" of "Veel Liefde". Het staat voor een levenswijze waarbij erkend wordt dat het mogelijk is om van meer dan een persoon tegelijk te houden.' Er zijn binnen de definitie van polyamorie volgens de schrijfsters (m/v) veel verschillende relatievormen mogelijk, maar ze hebben gemeenschappelijk dat deze gebaseerd zijn op liefde, openheid, eerlijkheid en respect. 'Het zal duidelijk zijn dat een goede open communicatie hierbij onmisbaar is.'

Er staat dat zestig procent van de getrouwde mannen en veertig procent van de getrouwde vrouwen (in Nederland neem ik aan) wel eens is 'vreemdgegaan'. Het (meestal) stiekeme van het 'vreemdgaan', daarin zit het echte bedrog, en dat stiekeme is een gevolg van de illusie van de 'eeuwige trouw' die de meeste mensen blijkbaar graag overeind willen houden.

Net als 'wijsheid' kan liefde niet opraken, integendeel, hoe meer je het gebruikt, hoe meer er van zal zijn – ik moet hierbij uit eigen ervaring aantekenen dat je tijd wel beperkt is. Ook in het ideale geval dat alles probleemloos (jaloezieloos) verloopt zal er veel tijd gaan zitten in het bijpraten en het intens samenleven met verschillende mensen. Het hebben van meer tijd voor al mijn bezigheden, voor dierbare familieleden en voor de 'gewone' vriendinnen, vrienden die ook niet vergeten moeten worden, vind ik een groot voordeel van het feit dat ik de laatste jaren 'slechts' één liefdesrelatie heb.

Dit laatste betekent niet dat ik toch maar in het sprookje van de prinses op het witte paard ga geloven[5], of in het mooie wederhelftenverhaal van Plato/Aristofanes. Ik ben zolang ik me het kan herinneren voor de vrije liefde geweest. Ik koppelde die in mijn jonge jaren nog niet aan anarchisme. De vrije liefde was voor mij alleen maar logisch en eerlijk. Ik had liever geen liefdesrelatie – laten we niet vergeten dat dat ook heel goed mogelijk is – dan een met iemand die me 'trouw' was om (in mijn ogen) formele redenen. Ik deelde liever iemands liefde (beter gezegd: iemands aandacht en tijd) met een ander of anderen dan dat mijn geliefde zich voor mij zou moeten 'inhouden'. Zelf wilde ik me ook niet in die zin vastleggen en beperken.

Gemakkelijk was het lang niet altijd, maar het was voor mij de enige weg. Het lukt alleen als je je niet afhankelijk maakt van de liefde en aandacht van een ander. Het was niet dat het mij zo gemakkelijk afging, het was eerder doordat ik de realiteit onder ogen wilde zien: ik wilde geen schijnliefde, maar echte liefde – en anders maar geen.

Waar ik veel aan had was het inzicht dat ik de liefde van anderen niet en die van mijzelf wel in de hand heb.[6] In plaats van afwachten hoeveel liefde ik krijg en van wie kan ik me beter richten op de liefde die ik kan máken, het goede gevoel dat ik voor anderen kan hebben en voor het vermeerderen van alles wat goed en prettig is in deze wereld.

NOTEN

(1) Plato, *Symposion*, 191B, vertaling Hans Warren en Mario Molegraaf (Amsterdam 1997) – (2) Idem 192C. – (3) 'Vrije liefde, yes', Menno Sijtsma, in *Aardig*, januari 2006 (Atalanta) – (4) www.polyamory.nl, niet te verwarren met de website www.polyamorie.nl, over het zelfde onderwerp – (5) Rymke Wiersma & Weia Reinboud, *Vleermuizen?* (Utrecht 1980, heruitgave met nawoord 2005). (Waargebeurd romantisch verhaal over het begin van een grote liefde tussen twee voorstandsters van de vrije liefde.) – (6) Inspiratie daarvoor haalde ik lang geleden bijvoorbeeld uit Erich Fromm, *Liefdhebben, een kunst een kunde* (Utrecht 1995).

EEN ANARCHIST EN DE VRIJE LIEFDE

Reacties op een brochure van Henk Eikeboom

Martin Smit

Met zijn lezingen en zijn brochure getiteld De anarchist en het huwelijk *trad Henk Eikeboom – over hem verscheen in* De AS *158 een korte biografische schets – in de jaren twintig op de voorgrond als propagandist voor het vrije huwelijk en het uit Frankrijk overgewaaide fenomeen van de vrije liefde. Onder anarchisten hadden de ideeën van de vrije liefde – volgens Anton Constandse een bij uitstek anarchistisch verschijnsel – een kleine kring van navolgers, maar in de praktijk manifesteerde het zich maar marginaal. Juist uit anarchistische hoek kregen de ideeën van Eikeboom kritiek te verduren.*

Wellicht is de brochure *Vrije liefde* van de Franse activiste en strijdster voor vrouwenrechten Madeleine Vernet (1878-1949), in 1917 in het Nederlands verschenen bij De Roode Bibliotheek, voor Henk Eikeboom de eerste kennismaking geweest met het verschijnsel van de vrije liefde. Vernet borduurt voort op de ideeën van de utopisch-socialist Charles Fourier (1772-1837). Anton Constandse schetst in *Het soevereine Ik* (1983) het denken van Fourier over huwelijk en seksualiteit. Deze stelt dat het traditionele huwelijk berust op eigendom en mannelijke superioriteit, waarbij de vrouw een ondergeschikte positie inneemt. Mannen en vrouwen zijn echter beiden onafhankelijk, en seksualiteit is iets tussen twee onafhankelijke mensen die elkaar liefhebben. Volgens Constandse pleitten de negentiende eeuwse Franse socialisten weliswaar voor seksuele hervormingen, maar hielden zij nog vast aan het monogame huwelijk.

In de libertair-socialistische beweging van de laat negentiende eeuw ontstonden een tweetal tendensen, in de eerste plaats de weerzin tegen het burgerlijk huwelijk, voltrokken door de staat. Een huwelijk dient juist gebaseerd te zijn op de vrije keuze en wil van een vrouw en een man, zonder dat staat of kerk daarmee bemoeienis hebben, nog afgezien van het feit dat veel huwelijken in die tijd door families gearrangeerd werden. Daarnaast ontstond een stroming die propageerde dat een man en een vrouw die elkaar liefhebben, niet noodzakelijkerwijs hoeven samen te wonen, maar ook onafhankelijk van elkaar kunnen leven en seksuele contacten kunnen onderhouden, die niet hoeven te leiden tot de stichting van een gezin of een huwelijk.

‘De zuiverste verdediging van de erotische autonomie is […] geleverd door anarchistische individualisten, en van hen was de Franse Emile Armand een typische vertegenwoordiger’, schrijft Constandse. Armand (1872-1962), stelt dat ieder mens, ieder individu, uniek is, binnen de gemeenschap, die aan iedereen toebehoort. Regels van bovenaf kunnen niet worden opgelegd, ieder individu moet zijn of haar eigen vrije keuzes kunnen maken. Dat geldt ook voor seksuele betrekkingen, stelt Armand. Seksuele verbintenissen in de ruimste zin des woords moeten mogelijk zijn, liefde en huwelijk zijn immers individuele zaken. Constandse vat de opvattingen van Armand als volgt samen: ‘Niets is dan uitgesloten […]. Geen enkelvoudig patroon kan worden toegepast op het seksuele leven, alles is mogelijk mits twee of meer mensen jegens elkaar kameraadschap tonen en aan hun vrijheid ook verantwoordelijkheid verbinden.’

SOLIDARITEIT

In zijn, ondanks de oorlogsdreiging, optimistisch getinte ‘blauwdruk’ voor een anarchistische samenleving G*rondslagen van het anarchisme* (1938), beschrijft Constandse de revolutionaire opvattingen van anarchisten ten opzichte van huwelijk en seksualiteit. Ten opzichte van de pleidooien voor opheffing van het huwelijk en voor ‘vrije liefde’ door Charles Albert en Madeleine Vernet, is Constandse nogal kritisch en tweeslachtig. Albert en Vernet ‘… verheerlijkten het samenleven uit liefde, waarbij in de praktijk dan veelal de verliefdheid, de genegenheid en aantrekkelijkheid – over het algemeen vrij zwakke grondslagen voor een huwelijk! – werden aanvaard als basis voor een tijdelijke amoureuze verbintenis.’ Constandse stelt dat ‘… alleen een elite werkelijk geschikt zou blijken voor deze wijze van leven, omdat de aanvals- en bezitsdriften, de jaloezie, enz. te sterk zijn bij de gewone minnaars. Heel vaak vindt men genoeg verliefdheid, maar weinig kameraadschap.’

Wie hij precies bedoelt met ‘elite’ legt hij helaas niet uit. Maakt hij hier, met enig dedain, een onderscheid tussen intellectuele, ‘meer ontwikkelden’ en de ‘gewone’ arbeidersbevolking? Zou deze laatste groep slechts bezitten over nogal primitieve menselijke driften en niet in staat zijn tot ‘werkelijke liefde’? Constandse gaat er verder niet op in.

Een huwelijk op basis van alleen liefde, waarbij kameraadschappelijke solidariteit ontbreekt, vindt Constandse een te wankele basis om op te bouwen, en ook voorspelt hij dat zij die een dergelijk huwelijk aangaan, in conflict zullen komen met de burgerlijke moraal en opvattingen en mogelijk uitgestotenen kunnen worden. Hoewel hij een vrije seksuele verbintenis moreel nog wel te verdedigen vindt, zal vrije liefde volgens Constandse leiden tot conflicten, tweespalt en tot een vrij huwelijk. Weliswaar is dat laatste zeer anarchistisch van aard, stelt hij, immers het enige verschil tussen een vrij huwelijk en het wettelijke huwelijk is dat bij het eerste de wettelijke formaliteiten achterwege blijven, maar de consequenties van samenleven, uiteengaan, zorg voor kinderen en dergelijke, blijven hetzelfde. Constandse is niet tegen een vrij huwelijk, maar een dergelijke verbintenis dient dan wel samen te gaan met solidariteit, verantwoordelijkheid en een degelijke opvoeding van kinderen. In wezen pleit Constandse wel voor een vrij huwelijk, maar hij heeft zijn bedenkingen tegen een te vrije versie daarvan.

De denkbeelden van Constandse over huwelijk en seksualiteit in G*rondslagen van het anarchisme*, dragen nog een stevige saus van de Nederlandse calvinistische opvattingen van voor de oorlog, zo lijkt het. In haar artikel *Een niet te verenigen duo: seksuele pluraliteit en Constandses ene moraal van wederkerigheid* (1999) schrijft Marli Huijer over de tegenstrijdigheden in Constandses opvattingen over seksualiteit.

Huijer concludeert dat: ‘… een groot deel van Constandses opvattingen, die

in de jaren dertig utopisch of revolutionair klonken, inmiddels werkelijkheid zijn geworden', zoals de strijd voor gelijkheid tussen mannen en vrouwen en het streven naar een grotere seksuele vrijheid. Toch bleef Constandse tot in de jaren zeventig, toen zich in de Nederlandse samenleving ontwikkelingen vertoonden die een vrijere seksuele moraal met zich mee brachten, overtuigd van zijn mening dat liefde niet kon bestaan zonder daaraan gekoppelde 'bewuste vrijwilligheid in de verhoudingen; streven naar wederzijds lust en behagen; en sociale verantwoordelijkheid, dus kameraadschap jegens partners en zorgzaamheid ten aanzien van kinderen.' Het is duidelijk dat Constandse de opvattingen van Vernet en Eikeboom over vrije liefde niet deelt.

VERLANGEN

Huwelijk en liefde zijn twee verschillende zaken, stelt Vernet. 'Het huwelijk is een maatschappelijke ingeburgerde gewoonte; de liefde is een natuurlijke wet. Het huwelijk is een contract; de liefde is een kus', schrijft zij poëtisch. En: 'Het huwelijk is een gevangenis; de liefde is het leven.'

Traditioneel is het huwelijk een instelling die vooral dienst doet om aan de mannelijke seksuele wensen tegemoet te komen, betoogt zij in *Vrije Liefde*. Uitgaande echter van het feit dat vrouwen en mannen onafhankelijke, gelijkwaardige wezens zijn, kan de vrouw haar seksualiteit niet worden ontzegd. In het huwelijk is de vrouw gebonden aan een man van wie zij mogelijk niet werkelijk houdt, en daarmee bedriegt zij zichzelf en anderen. Zij kan niet weten of zij niet met een andere man datgene gevonden zou hebben, wat ze nu tevergeefs zoekt in de armen van haar man, zo stelt Vernet.

Zowel vrouw als man hebben het natuurlijke recht op de onbeperkte vrijheid der liefde, zo vervolgt zij. Naast huwelijk en liefde voegt Vernet nog een derde element toe: verlangen. Deze drie moet men niet door elkaar halen: 'De liefde is het samenvloeien en totaal één worden van twee gedachten, twee harten, twee gevoelens. Het verlangen is slechts het "bevrediging zoeken" van twee lichamen welke trillen onder eenzelfde genotsverlangen.'

Het huwelijk maakt man en vrouw gevangenen van elkaar: het huwelijk is prostitutie, de 'gedwongen bijslaap der vrouw', de 'verkoop van het lichaam.' Vernet is een duidelijke tegenstandster van het huwelijk, en laat het in haar brochure dan ook verder buiten beschouwing, want 'De echtelijke plicht, hij ook is niets anders dan prostitutie.'

De vrije liefde juist, kán niet onzedelijk zijn, omdat zij een natuurlijke wet is. Het seksueel verlangen kan ook niet onzedelijk zijn omdat het hier een natuurlijke behoefte betreft.

Liefde en verlangen zijn niet hetzelfde. Uit verlangen kan liefde geboren worden, maar het is heel goed mogelijk dat een man en een vrouw seksuele betrekkingen onderhouden, zonder dat van een liefdes- of kameraadschappelijke relatie sprake hoeft te zijn.

Vernets stelling is dat liefde niet kan bestaan op voorwaarde vrij te zijn. Liefde kan alleen maar vrij zijn, de liefde kan geen plichten scheppen, of rechten doen ontstaan. Wat betreft de liefde mag er geen verschil gemaakt worden tussen beide geslachten, geen enkele moraal mag haar beïnvloeden en de seksuele gemeenschap kan aan de betrokkenen geen enkele verplichting, plicht of recht opleggen, is haar stelling. 'Maar ik ben verzekerd dat de vrije liefde de moreele vrijmaking van het individu zal worden, omdat zij de beide geslachten zal verlossen uit knechtschap en onderdanigheid.'

POLYGAAM

Hoewel Henk Eikeboom (1898-1945) zichzelf altijd sociaal-anarchist noemde, is zijn benadering van het thema vrije liefde, toch duidelijk individualistisch van aard. 'Liefde is de opperste uiting van het individu, waar dit individu zich uitstrekt, om door middel van een ander individu zijn levensmogelijkheid te bouwen, boven zichzelf uit, boven het stoffelijke en eindelijke uit,' schrijft Eikeboom in zijn in 1921 verschenen brochure *De anarchist en het huwelijk* (Uitg. Libertas, Amsterdam, herdrukt door *de AS*, Moerkapelle in 1989).

Eikeboom haalt Goethe aan en beweert dat in de mens slechts twee driften leven: honger en liefde. De drang naar liefde, die volgens hem in ieder individu leeft, is een drang naar 'opperste zelfhandhaving', een drang naar 'voortleven, óver en dóór den dood heen' en stelt dat zowel honger en liefde dezelfde oerdrift vormen, namelijk die tot zelfhandhaving. Maar Eikeboom trekt de liefde breder dan die tussen twee personen, ook de liefde van een individu voor zijn kinderen bijvoorbeeld ziet hij als bewijs van eigen-liefde of zelf-liefde.

Eikeboom probeert hiermee het individualistische van de liefde te verantwoorden, maar tussen de (vrije) liefde waar hij op aanstuurt, en liefde voor bijvoorbeeld eigen kinderen, zit een groot verschil, waar Eikeboom al te makkelijk over heen stapt.

Eikeboom opent zijn brochure met een felle aanval op het burgerlijke huwelijk en op anarchisten die in het huwelijk treden: '…dat er heel veel anarchisten zijn, die het met de principieële stelling t.o.v. het huwelijk zoo nauw niet nemen, […] die lak hebben aan alle wettelijkheid en conventionaliteit […] doch die […] precies als elk ander burgerlijk denkend mensch naar het stadhuis hollen om het "boterbriefje" te halen.' Er is niet veel onderscheid, zo schrijft hij verder, '… tusschen een anarchist, die zijn huwelijk in wettelijke banen laat leiden en den anarchist, die, eveneens gedwongen door allerlei omstandigheden, soldaat wordt […].'

Vervolgens klaagt hij de maatschappelijke moraal aan, waarbinnen seksuele omgang tussen niet-gehuwden als 'onzedelijk' wordt gezien, terwijl binnen het zogenaamde 'fatsoenlijke huwelijk' van alles geoorloofd lijkt. Individuen die zich tot elkaar voelen aangetrokken, hebben blijkbaar eerst 'de hooge toestemming van den burgemeester' nodig om bij elkaar te mogen slapen. Net als Vernet, wil Eikeboom geen woorden meer vuil maken aan het burgerlijk huwelijk en gaat hij over tot verdediging van het vrije huwelijk. Maar is dat dan ideëel, vraagt hij zich af. Het monogame huwelijk – één man en één vrouw – beschouwt hij als een overblijfsel uit feodale tijden. De anarchist van vandaag de dag moet opruiming houden onder verouderde ideeën, en ook de in een vrij huwelijk levende anarchist moet het oerbegrip loslaten dat één man slechts één vrouw kan liefhebben en andersom.

Eikeboom redeneert verder en vraagt zich af of onder anarchisten het wel zo voor de hand ligt dat 'een huwelijk of geslachtsgemeenschap in 't algemeen slechts geoorloofd is, wanneer de beide partijen elkaar goed kennen en liefhebben.' Wat is er tegen, zo vraagt hij zich

af, 'dat de man een vrouw, of de vrouw een man, die hij of zij nauwelijks kent, begeert en probeert te krijgen?'
De mens is niet voor het monogamisme geschapen, meent Eikeboom. De opheffing van het huwelijk zal de man en vrouw onttrekken aan het heersende gewoonterecht, zo meent hij, waardoor zij vrij komen te staan, ook in hun uitleving. In een nieuwe vrije samenlevingsvorm 'zal elk individu vrij in 't leven moeten staan tegenover elk ander individu.' Eikeboom ziet de vrije mens als van nature polygaam en meent dat in een nieuwe vrije samenleving het monogamisme als vanzelf wordt beëindigd, omdat de oorzaak van het monogamisme – de traditionele, van buiten- of bovenaf opgelegde moraal – zal zijn verdwenen. Het individu moet zijn of haar meest intense gevoelens, die van de seksualiteit, niet verloochenen. En pas in een werkelijk vrije samenleving, kan de mens zich volledig ontplooien en dus toegeven aan zijn of haar seksuele gevoelens.
Maar ook in de huidige maatschappelijke verhoudingen, zou de anarchist er naar moeten streven, het ideaal zoveel mogelijk in de praktijk te brengen. Dat begint met het radicaal breken met de 'wettelijkheid', het breken met 'verouderde ideologieën' zoals huwelijkstrouw, om vervolgens een vrij huwelijk aan te gaan. Weliswaar zou zo'n stap vervelende consequenties kunnen hebben, de heersende maatschappelijke moraal kan immers vijandig reageren, of zoals Eikeboom schrijft: '… bij toepassing dezer ideeën [zal] niet altijd alles koek en ei zijn.' En hij vervolgt bijna schouderophalend met een laconieke vergelijking: 'Door dienstweigering van den man loopt ook wel eens een gezin in 't honderd!'
Het gaat erom wat de anarchist principieel als juist ziet en hoe hij of zij dit consequent in zijn of haar leven toepast. Maar hierbij staat voorop: de absolute autonomie van het individu, zo is zijn redenering.

KRITIEK

In een artikel in *De Vrije Communist* van 1 februari 1922 worden de opvattingen van Eikeboom bestreden door Clara Meijer-Wichmann. Zij meent dat Eikeboom in zijn brochure 'een grondfout' maakt, want hij gaat ervan uit dat monogamie kunstmatig ontstaan is en kunstmatig in stand wordt gehouden. Eikebooms redering is fundamenteel fout omdat het lijkt alsof er geen andere vorm van monogamie denkbaar zou zijn en dat de enige keus die de mens kan maken, die tussen monogamie en polygamie is. Bovendien is het volgens haar helemaal niet gezegd dat in een vrije samenleving een polygame levensstijl de norm zal zijn. Immers, er kan ook sprake zijn van een andere, niet kunstmatige vorm van monogamie, namelijk die uit 'menschelijk liefdeleven zèlf voortvloeit.'
Verder uit zij kritiek op het feit dat Eikeboom met geen woord rept over de ontwikkelingsgeschiedenis die een liefdesverhouding kan hebben. Eikebooms voorstelling van zaken van een liefdesverhouding is nogal kort door de bocht '… romantisch als een tijd van ekstase en hooge momenten.' De opvatting van Eikeboom dat een beëindigde liefdesverhouding, meteen gevolgd kan worden door een nieuwe, is onrealistisch, meent Meijer-Wichmann, omdat Eikeboom hiermee voorbijgaat aan een ontwikkelingsgeschiedenis binnen een liefdesverhouding, en voorbijgaat aan de tijdvakken met betrekking tot menselijk gevoelsleven binnen een liefdesverhouding. Bovendien is het heel goed mogelijk dat in een vrije samenleving, waarin het wettelijk huwelijk en de economische afhankelijkheid zijn verdwenen, de wens van de meerderheid der mensen uitgaat naar een langdurige monogame relatie, die zij vrijwillig aangaan.
Eikeboom 'meent dat de rijkdom van der menschen liefdeleven van het aantal en de wisseling der verhoudingen afhangt,' schrijft Clara Mijer Wichmann. Hij gaat voorbij aan de ontwikkelingsgeschiedenis van de liefde in een andere betekenis, namelijk door de eeuwen heen: 'de individualisering van wat eens overwegend "soortelijk" was; de héél héél langzame groei van het *persoonlijke* in de liefdesverhouding.'
Clara Meijer Wichmann stond niet alleen in haar kritiek. In het maartnummer 1922 van *Levenskracht*, het tijdschrift van de Rein Leven beweging, gaf ook Lodewijk van Mierop een reactie op de brochure van Eikeboom. Deze had beter *Een anarchist en het huwelijk* kunnen heten, meent Van Mierop. Weliswaar mag de brochure van Eikeboom dan goed bedoeld zijn, aldus Van Mierop, maar nu lijkt het alsof de ideeën van Eikeboom in de gehele anarchistische beweging algemeen geaccepteerd zijn. Van Mierop deelt de kritiek van Eikeboom op het wettelijk huwelijk, maar hij meent dat de positiviteit van de vrijheidsopvatting van Eikeboom, is omgeslagen in 'de negativiteit der losbandigheid.' Van Mierop betreurt de publicatie en verspreiding van de brochure, omdat deze juist verdere verwarring omtrent de begrippen anarchisme en huwelijk in de hand werkt en hij vreest dat de inhoud mogelijk schadelijke effecten kan hebben bij de opgroeiende jeugd.
Dat de discussie over het vrije huwelijk en de vrije liefde ook hierna doorging, ook buiten anarchistische kring, bewijst de verschijning van de brochure *Huwelijk of vrije liefde* (Uitg. De Dageraad, N. H. Lugies & Zonen, Rotterdam 1925) van J. Hoving, redacteur van *De Vrijdenker.*
Hoving stelt dat het huwelijk een verbintenis is tussen twee mensen die elkaar liefhebben. Of dat nu wel of niet voor de kerk en/of staat wordt gesloten, doet er wat hem betreft niet toe. Onder 'vrije liefde' verstaat hij: 'liefde zonder regel of begeerde continuïteit. Liefde zooals het valt. Liefdesverhouding zoolang of zoo kort van duur, zoo onvolledig of volledig als het toeval der ontmoetingen bepaalt. Liefde zonder verlangen of streven naar continuïteit, blijvende aanhankelijkheid en langzaam wordende innerlijke volledigheid.' Welke methode, zo vraagt hij zich af, huwelijk of vrije liefde, 'brengt ons volledig liefdesgeluk?' Volledig is een liefdesverhouding pas, stelt Hoving, wanneer man en vrouw 'zich geheel aan elkander wegschenken vanaf het lichamelijke tot het hoogste geestelijke…' De vrije liefde is daarentegen vluchtig van aard, behelst slechts gedeeltelijke verbindingen en kan daarom nooit de ideale vorm van het menselijke liefdesleven zijn. Die ideale vorm is alleen te vinden in het monogame huwelijk tussen een man en vrouw.

PRAKTIJK

Eikeboom predikte duidelijk een andere visie dan Hoving.
Het persoonlijke leven van Eikeboom is aan één kant tegengesteld met datgene wat hij in zijn brochure propageert, aan de andere kant lijkt hij juist de consequenties van zijn betoog volledig in de praktijk te willen brengen. Immers,

Eikeboom verzet zich in zijn brochure heftig tegen het burgerlijk huwelijk, maar ten tijde van de publicatie was hij wettelijk getrouwd (met Willy Broekman). Natuurlijk kan hij zijn inzichten en opvattingen over het vrije huwelijk en de vrije liefde weliswaar enige jaren na de huwelijksvoltrekking, bijgesteld hebben, maar de 'wettelijkheid' waar hij tegen ageert, schaft hij in zijn eigen huwelijk niet af. Opmerkelijk is het des te meer, dat nadat de relatie met Willy Broekman was beëindigd, Eikeboom enige jaren later niet overgaat tot een vrij huwelijk, maar opnieuw een wettelijk huwelijk aangaat (met Annie van Harselaar). Om mogelijke kritiek vanuit de anarchistische beweging te ontlopen, werd het huwelijk in stilte gesloten. Eikeboom droeg in woord en geschrift uit dat een anarchist niet tot een burgerlijk huwelijk moest overgaan, maar in zijn privéleven handelde hij volledig tegengesteld.

Tegelijkertijd lijkt hij bezig zijn opvattingen over vrije liefde zoveel mogelijk in de praktijk vorm te geven. Zijn relaties met vrouwen, ook tijdens zijn huwelijken, zijn een uiterste consequentie van zijn betoog. Of is de zaak om te draaien? Is Eikebooms betoog juist een gevolg van zijn handelen? De waarheid ligt waarschijnlijk in het midden.

In zijn biografie over Henk Eikeboom, gaat Pszisko Jacobs uitgebreid in op de relaties die Eikeboom met vrouwen onderhield. Ook tijdens zijn huwelijken had hij seksuele relaties met meerdere vrouwen. Jacobs betitelt Eikeboom onomwonden als een vrouwenversierder, maar wel met de mededeling dat Eikeboom over deze relaties zeer open was en voor niemand iets verborgen hield. Zelfs tijdens de oorlog, toen Eikeboom ondergedoken zat en illegale brochures publiceerde, onderhield hij met meerdere vrouwen (seksuele) contacten.

Ondanks die openheid, ondanks zijn anarchistische levensopvatting, ontstaat de indruk dat in Eikeboom zijn pleidooi voor de praktisering van vrije liefde, een groot deel eigenbelang zit verborgen en gezien de praktijk van zijn liefdesleven, lijkt dit vooral een legitimatie voor een zoektocht naar eigen genot. Wellicht is Eikeboom oprecht wanneer hij pleit voor de gelijkheid van man en vrouw, met name in seksuele beleving en meent hij wat hij schrijft. Maar bijvoorbeeld het feit dat Eikeboom in zijn contacten met vrouwen – zo meldt Jacobs – nooit voorbehoedsmiddelen gebruikte, staat in schril contrast hiermee. Anticonceptie vond Eikeboom een verantwoordelijkheid van de vrouw.

BRONNEN EN LITERATUUR

A.L. Constandse, *Grondslagen van het anarchisme*, Uitg. F.A.N., Rotterdam 1938; Anton Constandse, *Het soevereine ik*, Meulenhoff, Amsterdam 1983; Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk,* Uitg. Libertas, Amsterdam 1921 (herdruk *de AS*, zie reprintreeks-info); Marli Huijer: *Een niet te verenigen duo: seksuele pluraliteit en Constandses ene moraal van wederkerigheid* in: Bert Gasenbeek, Rudolf de Jong, Pieter Edelman, *Anton Constandse, Leven tegen de stroom in,* Papieren Tijger/Het Humanistisch Archief, Breda/Utrecht 1999; J. Hoving, *Huwelijk of vrije liefde,* Uitg. De Dageraad, N.H. Lugies & Zonen, Rotterdam 1925; Pszisko Jacobs, *Henk Eikeboom, anarchist*, In de Knipscheer, Haarlem 1986; Clara Meijer-Wichmann, *Anarchisme en huwelijk*, in: *De Vrije Communist,* 1 februari 1922; Lodewijk van Mierop, *Anarchisme en huwelik*, in: *Levenskracht*, maart 1922; Madeleine Vernet, *Vrije liefde,* De Roode Bibliotheek, Amsterdam 1917.

SEKS, LIEFDE EN JALOEZIE

Over de visie van Emile Armand

Dick Gevers

De Franse individueel-anarchist Emile Armand (1872-1962) publiceert in 1934 La Révolution sexuelle et la camaraderie amoureuse *(De seksuele revolutie en de amoureuze kameraadschap): een pleidooi voor de vrije liefde. Vanuit zijn individueel-anarchistische visie ontwikkelde Armand zijn concept van een libertaire seksuele ethiek. Daarnaast zet hij zich in om zijn opvattingen ingang te doen vinden bij de individueel-anarchisten en in het bijzonder in de 'vrije leefgemeenschappen'.*

Emile Armand hechtte groot belang aan de seksuele vrijheid. Zijn tijdschrift *L'En Dehors* (1922-1939) is vrijwel geheel hieraan gewijd. Hij geeft verscheidene brochures uit en in 1934 *La Révolution sexuelle et la camaraderie amoureuse.* Reeds in 1905 houdt hij zich met het thema van de seksualiteit bezig. In een artikel in *L'Anarchie* in 1905 schrijft hij aan Anna Mahé, vriendin van Libertad, 'ik begrijp niet wat er voor kwaad in schuilt dat kinderen van tien of elf jaar van verschillende sekse elkaar wat betreft de seksualiteit opzoeken'. In 1907 publiceert hij de brochure *De la liberté sexuelle* (Over seksuele vrijheid), waarin hij 'l'amour plural' (liefde met meerdere partners) verdedigt.

In *L'En Dehors* (De buitenstaander) zal hij zich vooral wijden aan zijn conceptie van de seksuele vrijheid die hij als voorwaarde ziet voor het bereiken van de anarchie. Volgens Armand is een seksuele relatie waarin de één het bezit is van de ander een perverse moraal die door de kerk en de staat is opgelegd om greep op het individu te krijgen. Hij begrijpt niet dat vele anarchistische kameraden die zich wel verzetten tegen het kapitalisme, dat de arbeider beschouwt als een bezit dat uitgebuit mag worden, tegen de staat, die het volk onderdrukt ten bate van zichzelf, en tegen de kerk, die hetzelfde doet, terugschrikken voor vrije seksualiteit.

In de onderdrukkende seksualiteit komen immers alle componenten van de onderdrukkingsmechanismen van het kapitalisme, kerk en staat samen zoals die zich onder andere manifesteren in het huwelijk en het gezin. Schamper spreekt hij over het huwelijk dat hij een vorm van 'legale prostitutie' noemt en over de prostitutie als 'een kortstondig huwelijk'. Het gezin ziet hij als een cel waarin de normen en waarden van de staat, de kerk en het kapitalisme samenkomen met de daarbij horende onderdrukkende rolpatronen van de ouders onderling en ten opzichte van de kinderen. Prostitutie beschouwt hij als een onontkoombare component van een seksuele relatie gebaseerd op bezit. Seksuele relaties gebaseerd op bezit leiden tot onderdrukking van de man en in het bijzonder van de vrouw. Alleen een vrije seksualiteit die niet is gebaseerd op bezit is volgens Armand een revolutie die voorafgaat aan de op bezit gestoelde instellingen als het kapitalisme, de staat en de kerk.

In de discussies die Armand onder

andere in *L'En Dehors* voert vraagt men zich af of het mogelijk is de opvattingen en normen wat betreft de seksualiteit te doorbreken, hoe het met de kinderen moet en vooral hoe het staat met de jaloezie die net als de liefde volgens hen een vast gegeven is van de menselijke natuur en waarover in feite niet te discussiëren valt.
Hiervan doet hij uitgebreid verslag in *L'En Dehors* en in *La Révolution sexuelle et la camaraderie amoureuse*. Hieruit blijkt dat Armand een hecht doortimmerd concept en strategie heeft om zijn doelstelling van de vrije liefde te realiseren. Uiteraard geeft hij zich er rekenschap van dat zijn ideeën over de seksuele vrijheid bij het grote publiek onmiddellijk afgewezen zullen worden en als 'pervers' bestempeld zullen worden. Daarom richt hij zich op de anarchisten omdat zij in hun opvattingen de vrijheid als belangrijkste uitgangspunt hebben.
Vooral bij de individueel-anarchisten van *L'Anarchie* en *L'En Dehors* probeert hij zijn opvattingen ingang te doen vinden. In plaats van de liefde die hij ziet als een bezitterige passie gericht op een persoon propageert hij 'de amoureuze kameraadschap' die zich op een groep gelijkgestemden richt.

AMOUREUZE KAMERAADSCHAP EN JALOEZIE

Het beginpunt van zijn conceptie van de 'amoureuze kameraadschap' is een brief van een lezeres van *L'En Dehors* van februari 1924 die hem schrijft dat het haar onmogelijk is seks te bedrijven met een persoon van wie zij niet houdt. Als zij dit zou doen zou dat volgens haar gelijk staan met zich te prostitueren. Armand antwoordt hierop dat zij te veel belang hecht aan de seksuele daad die volgens hem biologisch gezien 'heel gezond en normaal' is. Maar waar hij zich voornamelijk aan stoort is dat een vrouw met vooruitstrevende ideeën a priori – in naam van een kleinburgerlijke opvatting over seksuele relaties – de vreugde van de seksuele daad ontzegt aan een kameraad voor wie zij achting en sympathie heeft. In essentie is dit het concept van 'de amoureuze kameraadschap' dat hij verder ontwikkelt en preciseert.
De 'amoureuze kameraadschap' moet volgens hem gezien worden als een verdieping van de vrijwillige associatie. Zij is een vrijwillig opzegbaar contract tussen individueel-anarchisten waarvan het doel is de contractanten te vrijwaren van de vervelende bijkomstigheden van de liefdeservaring zoals 'de weigering, de breuk, de jaloezie, de flirt, de onverschilligheid, het exclusivisme, het eigendom, de koketterie, de prostitutie'. Vandaar zijn belangstelling voor het opzetten van anarchistische kolonies.
In dergelijke 'vrije leefgemeenschappen' waarin een ieder vrij is en niemand zijn wil aan een ander kan opleggen' ziet Armand een sociale omgeving die het gunstigst is voor de vrije liefde. Het is ook een leefomgeving waarin kinderen zich volgens hem het best kunnen ontplooien: zij zijn niet afhankelijk van de invloed van een ouderpaar. De hele groep zal zich met hen bezighouden waardoor een rijkere opvoedingsomgeving ontstaat dan die van het gezin.
Armand vindt namelijk dat het nemen van een kind een autoritaire daad is. Immers het kind heeft zelf niet om het leven gevraagd. Het gevolg hiervan is dat het kind zijn eigen bezit is en hoewel het aanvankelijk aan de moeder toebehoort, dient het zijn zelfstandigheid zo snel mogelijk te verkrijgen. Een 'vrije leefgemeenschap' schept volgens hem daarvoor de beste omstandigheden.
Aan de jaloezie heeft Armand zeer veel aandacht besteed. Hij schrijft hierover een apart hoofdstuk in *La Révolution sexuelle et la camaraderie amoureuse*. In het hoofdstuk *Le combat contre la jalousie* (De strijd tegen de jaloezie) beschrijft hij tot welke uiterst wrede daden jaloezie kan leiden. Een constatering die wij helaas nog steeds moeten beamen. Armand karakteriseert een jaloers mens als 'iemand die geestelijk aan het aftakelen is, of wel zich in een toestand van krankzinnigheid bevindt'. Hij vindt het daarom noodzakelijk de jaloezie te analyseren en zich af te vragen met welk middel deze ziekte te bestrijden is.
Armand verzet zich fel tegen de gedachte dat aan jaloezie niets valt te doen. Als deze uitzichtloze tegenwerping waar zou zijn, dan is elke poging om de mens te bevrijden van de vooroordelen die zijn verstand benevelen zinloos. De gelovige en de nationalist zeggen ook dat het geloof, de liefde voor het vaderland een vaststaand gegeven is. De kapitalist beweert ook dat de drang om je steeds meer te willen verrijken nu eenmaal de mens eigen is.
De jaloezie is volgens Armand te diagnosticeren en te analyseren zoals voor elk andere autoritaire of ziekelijke passie. De liefde is voor een jaloers mens een vorm van overheersing, een volledige monopolisering van de ander. De jaloezie gaat zijn inziens vooraf aan de monopolisering door de staat, de kerk en het kapitalisme waarvan de jaloezie het beginsel is. Zij die de huidige mentaliteit bestrijden dienen dit ook te doen tegen de jaloezie.
Jaloezie is volgens Armand niets anders dan de overheersing en monopolisering van de ander als men de jaloezie ontdoet van alle opsmuk waarmee de tradities, de conventies, de burgerlijke en godsdienstige wetten, deze getooid heeft. Hij verwerpt het idee dat jaloezie een vast bestanddeel is van de menselijke natuur en dat men in het beste geval zich kan leren beheersen om excessen te vermijden.
Armand beschouwt jaloezie als aangeleerd en dat het in bezit willen hebben van de ander emoties als angst en agressie te weeg brengen. Als het bezit van de ander niet meer mogelijk is mist de jaloezie elke grond en zal deze volgens hem verdwijnen. Theoretisch kan er volgens Armand geen jaloezie zijn als elke man en vrouw over zijn/haar seksuele leven kan beschikken, zonder beperkingen en voorwaarden. Praktisch ziet hij deze vooralsnog realiseerbaar in een milieu van individualisten die affiniteit met elkaar hebben en een revolutionaire opvatting hebben over de vrije liefde. In een dergelijk milieu zal het sporadisch voorkomen dat een man of een vrouw de ander weigert omdat burgerlijke vooroordelen ten aan zien van het uiterlijk niet bestaan.
In een *overvloed* aan aanbod, vraag en gelegenheid, ziet hij het middel tegen de jaloezie. Waar een overvloed aan is, valt bezit weg. De overvloed is een kernbegrip bij Armand. In een vrij milieu gebaseerd op de vrije liefde ziet hij een broedplaats voor de 'nieuwe mentaliteit' die niemand uitsluit van de seksualiteit.

VRIJE LEEFGEMEENSCHAPPEN EN KOLONIES

In 1931 verschijnt er een artikel in *L'En Dehors* van Armand met de titel *Milieux de vie et colonies* (Vrije leefgemeenschappen en kolonies) waaruit blijkt dat hij zich verdiept heeft in een groot aantal leefgemeenschappen van zeer uiteenlo-

pende signatuur, met name in de Verenigde Staten. Hij verdedigt de 'vrije leefgemeenschappen' tegen wat hij noemt 'doctrinaire orthodoxe socialisten en anarchisten' die fel gekant zijn tegen dergelijke gemeenschappen die tot mislukking gedoemd zouden zijn en wegens hun kortstondig bestaan schadelijk voor de verbreiding van de anarchistische gedachte.
Armand brengt daartegen in dat dergelijke gemeenschappen niet alleen te strijden hebben tegen een vijand van buitenaf, een repressieve maatschappij, maar ook tegen een innerlijke vijand: vooroordelen die niet geheel verdwenen zijn en die weer de kop opsteken, een niet te vermijden moedeloosheid, openlijke en verborgen parasieten. Uiteraard leidt dit tot een kortstondig bestaan van de gemeenschap.
Op zichzelf vindt Armand dit logisch en acceptabel. Hij beschouwt een dergelijke leefgemeenschap als een experiment. Het middel is belangrijker dan het doel. De leefgemeenschap voor te stellen als een model voor de toekomstige maatschappij is een dwaasheid. Het is een voorbeeld van een resultaat dat in een kapitalistische en autoritaire maatschappij bereikt kan worden door mensen die een relatief vrij leven leiden, een bestaan waarin geen moraalridder de baas meer is. Het is ook een opvoedend middel (een soort propaganda van de daad) in individuele en collectieve zin.
Hij moet echter constateren dat ook in de vrije leefgemeenschappen geen sprake is van vrije seksualiteit terwijl zijns inziens de 'amoureuze kameraadschap' net zo'n belangrijk bindmiddel is als de religie in religieuze gemeenschappen. Hij dringt bij degenen die een vrije leefgemeenschap willen opzetten er op aan te experimenteren met 'de amoureuze kameraadschap'. Voor dit experiment stelt hij een aantal stringente voorwaarden op. Niet iedereen is geschikt om in een vrije leefgemeenschap te leven. Het moeten mensen zijn die geen maatschappelijke of morele vooroordelen hebben. Geen jaloezie kennen. Die streng zijn tegen zichzelf en meegaand met de ander. Geen getrouwde echtparen. Het ideale type is en blijft in de gemeenschap celibatair.
Geen vrije leefgemeenschap heeft de amoureuze kameraadschap echter in praktijk gebracht. Dit verklaart het latere scepticisme van Armand wat betreft dergelijke gemeenschappen.

Emile Armand oogstte veel kritiek op de 'reglementering' waarmee hij zijn concept van de vrije liefde probeerde te realiseren. Hij zou daardoor de ontwikkeling van de vrije seksualiteit in de weg staan. Voor Armand stond vrije seksualiteit echter niet gelijk aan onbeheerste erotiek, aan seks om de seks, aan 'seksfeesten'.
Met zijn concept van 'de camaraderie amoureuze' heeft Emile Armand ongetwijfeld een originele en waardevolle bijdrage geleverd aan een libertaire seksuele ethiek.

BEKNOPTE LITERATUURLIJST

E.Armand : *Sa vie sa pensée son oeuvre.* (La ruche ouvrière 1964) – Idem : *La Révolution sexuelle et la camaraderie amoureuse.* (Critique et Raison 1934) – Idem : *Wat is een anarchist?* (Iris 2008) – S.Faure /E.Armand: *L'Encyclopédie anarchiste.* (1925-1934) – G.Manfredonia/F.Ronsin: *E.Armand et la 'camaraderie amoureuse'.*(IISG 2000) – C.Baudet: *Les milieux libres*. (Editions libertaires 2006) – A.L.Constandse: *Anarchisme van de daad*. (Kruseman 1969)

DE LOGICA VAN DE LIEFDE

Rymke Wiersma

Gepraat over liefde wordt al gauw zoetsappig. Vooral als het gaat over 'liefde voor al wat leeft' – een mooi motto, maar hoe ziet dat eruit in de praktijk van alledag? Bovendien: wat betekent dat woord liefde eigenlijk? Is het niet – vaak – een wat leeg begrip?
'Liefde voor al wat leeft' valt makkelijk te torpederen door er allerlei kritische vragen op los te laten. Is het een goede zaak altijd alles en iedereen lief te hebben? Je vijanden, je noodlot… Amor fati, *zei ook Nietzsche – en hij was zelf nou niet bepaald een lieverdje. (Of toch?)*
Ik zou de liefde willen ontdoen van alle zoetsappigheden. En dan zou ik willen dat we er met ons allen eens serieus werk van gingen maken. Daarvoor vind ik steun bij zowel oude als moderne opvattingen, van stoïcijnen, anarchisten en dierenvrienden.

Zoals de stoïcijnen al zeiden: elk levend wezen is van nature gericht op zelfbehoud. Toch betekent dat niet dat mensen alleen aan zichzelf denken: ze zijn vaak begaan met het lot van anderen, helpen elkaar, en 'rechtvaardigheid' wordt alom belangrijk gevonden. De Griekse stoïcijn Chrusippos (280-205) zag deze liefde voor anderen als een natuurlijk gegeven – ook dieren zorgen voor hun jongen. Ze ervaren het belang van hun jongen als hun eigen belang, hun ik breidt zich als het ware uit. Precies daar begint rechtvaardigheid.
Het 'ik' kan zich uitbreiden, tot ver buiten 'moeder en jong' en andere duidelijk aan voortplantingsbelang gerelateerde liefde. Ook Kropotkin gaf heel veel later in zijn boek *Wederzijdse hulp* daarvan veel ontroerende voorbeelden[1], en dankzij het observatiewerk van vele geduldige veldwerkers en diergedragdeskundigen is tegenwoordig van dolfijnen, olifanten en vooral mensapen zeer veel bekend over liefde voor en betrokkenheid bij elkaar en zelfs soms bij individuen van andere soorten.[2]
Omdat de mens met rede begaafd is (hier pak ik de draad van Chrusippos weer op) en mensen dus kunnen nadenken, verbanden leggen en tot inzichten komen, is het niet meer dan logisch dat mensen nog veel grotere mogelijkheden hebben dan dieren om hun liefde uit te breiden.
Liefde zien de stoïcijnen als een speciale, intensieve vorm van vriendschap: vriendschap met tederheid. Zonder vriendschap kan er volgens hen geen liefde zijn. Vriendschap en liefde kunnen weliswaar 'nuttig' zijn, of genot geven, maar dat zijn dan welkome bijeffecten; het nut en het genot vormen nooit het doel van de vriendschap of de liefde. Vriendschap (en daarmee ook liefde) is altijd een doel op zich. Omdat het mooi en goed is om van elkaar te houden, en om met elkaar bevriend te zijn. De ander of anderen te zien als 'een ander ik'.

EROS

Eros speelt een grote en zeer positieve rol in de Politeia, het model voor de ideale stadstaat van Zeno, de grondlegger van de stoïcijnse school (de Stoa). De Romein Cicero heeft dit pleidooi van Zeno voor eros scherp bekritiseerd want Cicero vond eros de gevaarlijkste van alle hartstochten. Volgens anderen

bedoelde Zeno met *eros* echter geen lichamelijke passie maar morele liefde.
Mij lijkt het het meest waarschijnlijk dat Zeno zowel lichamelijke aantrekking als morele liefde heeft bedoeld. Hij zag lichamelijke aantrekking vermoedelijk als een manier om bevriend te raken en vriendschap en liefde uit te drukken. Liefde zag Zeno als de band die er van nature al tussen mensen is, en die individuen met elkaar concreet (lichamelijk of anderszins) kunnen vormgeven. De stoïcijnen zien de mens al met al niet alleen als redelijk maar ook als sociaal dier. De stoïsche wijze is politiek betrokken en doet haar of zijn best de samenleving te verbeteren. En omdat stoïcijnen de hele wereld als hun vaderland zagen, en alle mensen als gelijkwaardig worden ze wel gezien als de eerste humanisten.
Zeno ging nog verder. Net als bij Plato zijn in Zeno's ideaal vrouwen gelijk aan mannen, en wordt er geleefd in een soort communes, met vrije keuze van partners, waardoor jaloezie voorkomen wordt, en kinderen liefdevol gezamenlijk opgevoed kunnen worden. Anders dan bij Plato leven mensen hier vanuit hun eigen wijsheid, zijn er geen leiders en geen standen of andere opgelegde structuren. Aan de hand van een kritiek op verschillende stellingen die Plato in zijn *Politeia* (vaak vertaald als *De Staat*) verkondigd had, beschrijft Zeno zijn eigen ideaalstaat, een utopie dus, die doordat onder andere wetten, geld en rechtbanken overbodig zijn en ook het huwelijk als vaste instelling niet bestaat, sterk anarchistische trekken vertoont.[3]
Verliefdheid is volgens deze filosoof die leefde omstreeks 300 voor onze jaartelling, niet gebonden aan een bepaald geslacht. De vonk van de liefde kan iedereen met iedereen verbinden, of beter gezegd, bewust maken van de verbinding die er in feite al is.
Liefde en vriendschap nemen een aparte plek in in de stoïsche ethiek. Ook voor andere Griekse filosofen uit de oudheid, zoals Aristoteles en Epikouros (Epicurus), was vriendschap een belangrijk onderwerp, maar hoewel er overeenkomsten zijn, is er minstens één verschil. Bij de stoïcijnen zit vriendschap vast aan kosmopolitisme: een vriend hoef je niet persoonlijk te kennen – de rede verbindt mensen van overal met elkaar.

CIRKELS

In 1901 werd bij Hermopolis een papyrusrol ontdekt met een interessante tekst van de stoïcijn Hiërokles, die leefde in de eerste eeuw van onze jaartelling. Hiërokles gebruikt daarin het beeld van steeds wijdere concentrische cirkels van betrokkenheid: ikzelf – mijn naaste familie – mijn hele familie – mijn buren en mijn vriendenkring – mijn stad – de streek waar ik woon – de hele mensheid – de kosmos. Het gaat erom uiteindelijk ook de mensen van de buitenste kring te behandelen zoals we de binnenste kringen en onszelf behandelen. Hij pleitte ervoor bij alles wat je doet te denken aan de gevolgen voor andere mensen, niet alleen de mensen die je dagelijks ziet, maar ook alle anderen.
Peter Singer[4] gebruikte ditzelfde voorbeeld van de concentrische cirkels om aan te geven dat er tussen 'de hele mensheid' en 'de kosmos' nog wel een andere categorie genoemd mag worden, namelijk alle dieren. Met deze uitbreiding van het model van Hiërokles ben ik het geheel en al eens. Iedereen heeft het vermogen mee te voelen met anderen, en waarom zou je je daarbij tot mensen beperken? Doen wat 'het beste voor de aarde' is was in het boek *Hoe komen kringen in het water* onze verwoording van de liefde in brede zin. In het concept 'het beste voor de aarde' worden naast dieren ook planten en alle andere levensvormen opgenomen in de kring van betrokkenheid: 'Wanneer je [onder aarde] verstaat deze planeet met alles erop en eraan dan doelt "aarde" ook op alle levende wezens.' En 'je voelt je het prettigst als je dat gedrag kiest wat het beste voor de aarde is. (…) Het bedenken van wat "het beste voor de aarde" zou zijn vereist het wegdoen van belangentegenstellingen – tegenstellingen die bijvoorbeeld allerlei milieurampen veroorzaakt hebben.'[5]
Mooi allemaal, maar wat betekent dat nu concreet?
Nou, niet dat ik alle mensen of krokodillen ga zoenen of gezellig met de leeuwen ga liggen luieren. Het betekent ook niet dat ik mezelf niet zal verdedigen tegen bacillen of als het nodig zou zijn tegen een mens. Evenmin betekent het dat ik geen planten eet. Wat echt niet anders kan (leeuwen die andere dieren opeten, mensen die planten eten) moet je niet willen veranderen: amor fati. Het betekent wel dat ik zo probeer te leven, zo mijn keuzes probeer te maken dat krokodillen hun krokodillenleven kunnen leven, leeuwen hun leeuwenleven, dat dieren niet in hokken of achter prikkeldraad hoeven te leven, dat slachthuizen en wapenhandel worden afgeschaft en dat alle mensen vreedzaam en in vrijheid samen kunnen leven. Er zal nog veel liefde nodig zijn om het zover te laten komen. Zoals Bakoenin zei: ik ben niet vrij zolang anderen onvrij zijn. Dat geldt wat mij betreft voor mensen èn voor dieren.
We zijn allemaal aardbewoners, delen veel met elkaar, en een van de verschijnselen waarin dat in de huidige tijd maar al te duidelijk wordt is de op handen zijnde klimaatverandering. We leven allemaal ons eindige leven op die ene eindige aarde, het is in ieders eigen belang om aan het belang van iedereen te denken. Het inzicht dat er uiteindelijk geen belangentegenstellingen zijn maakt de weg vrij voor liefde.

Is het dus een goede zaak alles en iedereen lief te hebben? Je vijanden, je noodlot…
Ja, mits je 'liefhebben' van een zeer ruime en nogal abstracte interpretatie voorziet. Dieren die mij of anderen bedreigen hoef ik niet te haten, ik hoef ze niet als vijanden te zien, ik kan beter proberen te voorkomen dat ze mij of anderen vernietigen. Precies zo abstract en doelmatig kun je ook naar mensen kijken. Een dictator, een dierenkweller, graailustige kapitalisten. Haat, de tegenpool van liefde, is geen motor tot bevrijding, maar juist een stoorzender. Een

NOGMAALS DE AS 163

In *de AS* nr. 163 (Wim de Lobel) wordt op pag. 7 over Arthur Mendes-Georges gesteld dat hij najaar 1968 uit de redactie van De Vrije trad. Dit moet zijn: voorjaar 1969.
In de rubriek Hard Rain 6 wordt op pag. 54 aandacht gevraagd voor de drukbezochte Volksuniversiteit van de filosoof Michel Onfray in Caen (Frankrijk). Toegevoegd moet worden dat zijn populariteit mede zo gegroeid is doordat zijn colleges in Caen ook op de radio gevolgd kunnen worden.

onrechtvaardig systeem verdwijnt niet door het te haten. Liefde is een veel krachtiger 'wapen'. Een ansichtkaart met twee elkaar omarmende figuurtjes drukt dat goed uit: 'all the arms we need'.[6] Er is geen haat nodig voor het verbeteren van deze wereld, maar liefde. Liefde voor het vrije leven dat de vijand mij en zichzelf niet gunt. Liefde voor het verbeteren van het noodlot van iedereen. Of klinkt dit nou toch ook weer zoetsappig?

NOTEN

(1) Peter Kropotkin, *Wederzijdse hulp* (Kelderuitgeverij, Utrecht 2004). (Oorspronkelijk 1902) – (2) Zie bijvoorbeeld Barbara Noske, *Huilen met de wolven: Een interdisciplinaire benadering van de mens-dier relatie* (Amsterdam 1988), of de boeken van Frans de Waal over gedrag van mensapen, waaronder *Van nature goed* (Amsterdam/Antwerpen 1996). – (3) Meer hierover in mijn recent verschenen boek *Stoïsche notities* (Utrecht, 2008), besproken door Ida Lamers in *De AS* 163. – (4) Peter Singer is bij veel dierenactivisten, veganisten en andere dierenvrienden bekend door zijn boek *Dierenbevrijding* (Breda 1994). Hij haalde zich de woede van velen (deels dezelfden) op de hals door als ethicus uitspraken te doen over het eventueel doden van zwaar gehandicapte (mensen-)baby's. – (5) Weia Reinboud en Rymke Wiersma, *Hoe komen kringen in het water* (Utrecht 1989) – (6) Uitgegeven door Stichting De Brandnetel, Winschoten.

VRIJE-LIEFDE-3

Weia Reinboud

1

Er zijn tenminste drie invullingen die aan het begrip 'vrije liefde' zijn gegeven en bij alledrie zijn er raakvlakken met anarchisme. De eerste invulling, vrije-liefde-1, kwam voort uit ongenoegen over de formele aard van het huwelijk: wat hebben staat en kerk ermee te maken als twee mensen van elkaar houden en besluiten elkaars levens met elkaar te verknopen? En wat heeft de staat ermee te maken als twee mensen elkaars levens willen ont-knopen, als ze willen scheiden? Iets waar de kerk altijd tegen is geweest, trouwens, dus die kunnen we verder buiten beschouwing laten.

Anarchisten, de staathaters pur sang, propageerden het 'vrij-huwelijk', een band vanuit liefde – die weer ontbonden wordt als de liefde omgeslagen is in zaken als verveling, irritatie tot haat aan toe. Voor geschiedkundige verhandelingen ben je mij bij aan het verkeerde adres, maar de geschiedenis van vrije-liefde-1 zal zeker teruggaan tot halverwege de negentiende eeuw, de tijd van de utopisch socialisten, fourieristen, saint-simonisten en wat dies meer zij.

Ook over de sociologische aspecten heb ik werkelijk geen flauw idee: in hoeverre was het idee in zwang, hoevelen hebben getracht het in praktijk te brengen, hoeveel hoon mochten zij ervaren en welke obstakels vonden zij op hun weg? In elk geval waren (en zijn) er mensen die weliswaar legaal trouwden, maar dat zagen (en zien) als louter een formaliteit om aan een huis te kunnen komen. Of iets dergelijks. Ze gaan op de fiets naar het gemeentehuis om even een briefje op te halen om verder van het gezever van dwarsliggende instanties af te zijn. En van het kleinburgerlijk gezwatel van opa en oma en de buren.

Over naar vrije-liefde-2. We springen dan ineens naar de zestiger jaren van de twintigste eeuw, de jaren van de zogeheten seksuele revolutie. Er valt een nauwkeurige datum te geven voor de start van deze revolutie, want op 9 mei 1960 werd een bepaald hormoonpreparaat in de Verenigde Staten vrijgegeven als anticonceptiemiddel, nadat het al een aantal jaren beproefd was als middel bij menstruele stoornissen.[1] De pil, dé pil, wekt feitelijk een stoornis in de menstruele cyclus op waardoor de alleringrijpendste menstruele stooornis, zwangerschap, niet meer kan optreden. Het vrijgeven van de pil voor dat doel, leidde ertoe dat seksualiteit en voortplanting definitief ontkoppeld konden worden, althans in principe, want er lagen nog wel wat bisschoppen en kardinalen, dominees en pastoors, pausen en andere fatsoensrakkers dwars. 'Gaat heen en vermenigvuldigt u' was altijd van de kansels gepredikt en nu ging men massaal heen maar was het weer niet goed omdat het vermenigvuldigen werd overgeslagen. Die vieze hippies toch met hun *make love not war*. Ze demonstreerden tegen alle oorlogen en bedreven veelvuldig de liefde en dat laatste werd dus vrije liefde genoemd.

Maar ook voor de geschiedschrijving van deze vrije-liefde-2 ben ik niet de juiste persoon, temeer daar die roemruchte zestiger weliswaar samenvielen met m'n puberteit, maar ik de hitsigheid

der overige jeugd helemaal niet kon volgen, ik stond erbij en keek ernaar en kon er het belang niet van inzien.

2

Ik zit er denkelijk niet ver naast als ik veronderstel dat de lezers van *De AS* op de hoogte zijn van het feit dat er heteroseksualiteit bestaat. Voor de zekerheid geef ik toch maar wat achtergrondinformatie, dat mag in een themanumer over liefde eigenlijk ook niet ontbreken.

In een buitengewoon ver verleden – het gaat om een half miljard jaar of daaromtrent – is de geslachtelijke voortplanting ontstaan naast de ongeslachtelijke. Was eerst een simpel in tweeën vallen van een organisme voldoende voor de voortplanting, vanaf dat moment moesten twee organismen hun genetisch materiaal door elkaar husselen alvorens een nieuw individu het levenslicht kon aanschouwen. (Het husselen heeft allerlei evolutionaire voordelen, maar het voert te ver om daarover uit te weiden.) Binnen de geslachtelijk voortplantenden zijn er soorten die tweeslachtig zijn (een omslachtige formulering voor dat er maar één geslacht is, maar dat er wel twee individuen bij de voortplanting nodig zijn) en soorten met twee geslachten. Dat laatste heeft als nadeel dat een van de geslachten feitelijk slechts bij het genetisch husselen benodigd is en voor het overige goeddeels overbodig.

Van sommige exotische spinnensoorten is dan ook niet eens bekend hoe de mannetjes er uitzien, zoveel kleiner en onbeduidender zijn ze blijkbaar dan de vrouwtjes – dichter bij overbodigheid kan je niet komen. Bij spinnen van onze streken zijn de verschillen tussen de geslachten niet zo groot, al is bij de wespspin (dankzij de klimaatverandering een nieuwkomer in de Nederlandse fauna) het vrouwtje zo'n vijftigmaal volumineuzer dan het mannetje.

Ik stond eens een kleine libellensoort te filmen toen ik in mijn ooghoek iets zag bewegen. Het bleek een paring van wespspinnen te zijn. Het mannetje maakt door getrommel op het web en op de poten van het vrouwtje duidelijk wat ie wil en daarna mikt hij wat sperma in de betreffende opening van het vrouwtje. Zij hangt daarbij in een soort verstarring in haar web – maar ineens was die verstarring voorbij en hup hup hup werd het mannetje ingesponnen en verder als lekker hapje beschouwd. Het husselen had immers plaatsgevonden, de instandhouding van de soort was gewaarborgd.

De mens hoort niet tot de spinnen maar tot de familie van de mensachtigen, de hominidae, samen met de orang-utan, gorilla, chimpansee en bonobo. Bij al deze soorten is er sprake van seksueel dimorfisme, wat wil zeggen dat de geslachten niet helemaal gelijk van grootte zijn. Anders dan bij spinnen, waar het mannetje als het ware gereduceerd is tot een petieterig spermaleveranciertje, is bij de mensachtigen juist de man groter en sterker dan de vrouw.

Volgens primatoloog Richard Wrangham betekent dit dimorfisme altijd dat er sprake is van geweld binnen de soort[2], hetgeen erop neerkomt dat de mannetjes naast sperma nog een heel scala aan problemen aanleveren. Bij de orang-utan komt seks veelal neer op verkrachten, de gorilla-man houdt er een harem op na en doet af en toe aan infanticide, de chimpanseemannen koeieneren alles en iedereen en gaan af en toe oorlogje voeren.

Van de bonobo's is onlangs ook vastgesteld dat ze oorlog tegen andere soorten voeren, maar binnen de soort hebben ze het seksueel dimorfisme als het ware buiten werking gesteld: de vrouwtjes hebben gezamenlijk de macht in handen genomen en vooral zorgen ze ervoor dat mannetjes niet weten welke kinderen de hunne zijn – waardoor de mannen overal van afblijven. Seks is bij bonobo's een van de dagdagelijkste dingen, iedereen doet het namelijk met iedereen. (Mensenmannen die vrije-liefde-2 aanhangen beginnen helemaal te glimmen als ze dat over de bonobo's horen. Totdat ze vernemen dat seks bij bonobo's de duur van vier seconden zelden overschrijdt.) Of deze geniale oplossing van de bonobo-vrouwen genetisch danwel cultuurlijk bepaald is, is een open vraag. En een heel interessante vraag!

Zonder twijfel is bij organismen die aan geslachtelijke voortplanting doen gedrag aangeboren dat maakt dat ze de voortplanting niet zullen vergeten. Hoe zou dit bij de mens liggen? Reken je uit hoeveel uur van het leven daadwerkelijk twee geslachten benodigd zijn om de instandhouding van de soort te bewerkstelligen, dan blijkt dat ongeveer een-duizendste procent te zijn, voor- en naspel meegerekend. Deze schamele 0,001 procent van het leven veroorzaakt vervolgens het ontstaan van jongensboeken, meidenbladen, old-boys-netwerken, vrouwenberoepen, ongelijke beloning, blijf-van-mijn-lijfhuizen, antirimpelcrèmes, rituele lapjes stof zoals hoofddoekjes en boerka's en stropdassen, vrouwenhandel, glazen plafonds, reclames voor snelle auto's met over de motorkap een halfblote jonge vrouw gedrapeerd, enzovoort enzovoort. En vergeet de colbertjes met schoudervulling niet want ook bij de miezerigste mannen moet de schijn gewekt worden dat ze breedgeschouderd zijn en mee kunnen doen aan de spierballenrollerij – de materiële basis van de mensensamenleving. Wrangham heeft wel een punt.

Gezien de wereldbevolking van 6.704.590.835 mensen (op het moment dat ik dit typ, per minuut komen er 146 bij), hoeven we vooralsnog niet bevreesd te zijn dat *Homo sapiens* de voortplanting vergeet. Die vrees had ik toch al niet, want als je veel boeken leest kom je groten tegen als Boontje, Claus, Wolkers en Reve, schrijven kunnen ze, maar het lijkt er sterk op dat er tussen hun oren voornamelijk plaats is voor een overjarige puber.

Of neem films, strijk en zet komt er een vrijscene in voor, alsof de procreatie iets heel interessants is, iets dat in beeld gebracht dient te worden omdat het iets toont dat de mensen niet kennen. O? Zou het? Interessant? Saaaai! Neuspeuteren is ook een lijfelijke bezigheid die tot opluchtende resultaten voert, maar dat zie je nou nooit eens in een film. Zou net zo saai zijn trouwens.

3

Toen ik in 1978 in feministische kringen verzeilde, zoemden daar nogal wat radikale ideeën rond. Voor een deel waren dat analyses, die nogal bedaard waren begonnen maar allengs omvattender en scherper geworden waren. Van braaf sociologisch onderzoek naar verschillen in beloning of de bijdrage van mannen aan het huishoudelijk werk ging het naar ervaringsverhalen over donkere steegjes en geweld in het huwelijk, tot uiteindelijk het besef doorbrak dat de samenleving op afzichtelijke wijze langs geslachtslijnen verdeeld is, waarbij het ene geslacht het wel erg goed voor zichzelf geregeld heeft.

Wrangham's punt *again*. Want hoeveel procent van de akelige nieuwsfeiten die de krantenkolommen vullen wordt door dat ene geslacht veroorzaakt? Tachtig procent? Negentig, vijfennegentig?
Maar daar waren gelukkig ook enige radicale gevolgtrekkingen. De gemene deler in die gevolgtrekkingen was dat áls de samenleving zo langs de geslachtslijnen verdeeld is en áls de cultuur zo ontzettend doordesemd is van dingen die slechts te maken hebben met en ingegeven worden door die luttele 0,001 procent…, dan kan het leven ook totaal radicaal anders. De radicaalste gevolgtrekking was wel dat als mannen en vrouwen zo slecht bij elkaar passen als uit miljoenen ervaringsfeiten bleek, dan kan er zand in de heteroseksuele machine, want je hoeft domweg niet met je onderdrukker naar bed.[3]
Zo werden heel wat vrouwen lesbisch (of nauwkeuriger: lesbies) en omdat dat voor velen iets harstikke nieuws was én omdat de feministische analyses zoveel kwalijks in de heersende opvattingen over seks hadden blootgelegd, ontstonden er ook nieuwe opvattingen over seks, vrijen, knuffelen, 'vanilleseks'. Dit was ook een reactie op vrije-liefde-2, want de pil had weliswaar veilig vrijen veroorzaakt, maar de seksuele revolutie kwam toch wat al te vaak neer op dat mannen het nog wat vaker konden doen.
Bij dat alles werd nog een gevolg getrokken: als dat hele gedoe van eeuwige trouw, het huwelijk, seksuele beschikbaarheid enzovoort terzijde geschoven wordt, dan moeten we ook heel nieuwe vormen van relaties ontwerpen. Kortweg: vrije-liefde-3. Ging het bij vrije-liefde-1 vooral om de liefde van formaliteiten te bevrijden, werd bij vrije-liefde-2 de liefde bevrijd van voortplantingsaspecten, bij vrije-liefde-3 was alles vrij. Vrouw of man, een of twee of drie, seks of geen seks, ontwerp het zelf.
Deze vorm van vrije liefde zal op meer plaatsen en in meer periodes uitgevonden en geleefd zijn, maar ik wil me beperken tot de periode vanaf 1970. Wat ik meld komt voornamelijk voort uit observerende participatie (anders dan bij participerende observatie is er hier geen sprake van een onderzoeksvraag als leidraad), hoewel ik ook netjes een klein beetje literatuuronderzoek heb gedaan. Ik weet overigens niet of vrije-liefde-3 uit die periode al eens nauwkeurig is onderzocht, noch weet ik of vergelijkbare vrije-liefde degelijk beschreven is, wel weet ik dat je niet moet afgaan op wat de algemene media vertellen want die houden heel erg van scheve berichtgeving.
Zoals onlangs maar weer eens bleek bij de toestand rond Wijnand Duyvendak en hoe heftig de tachtiger jaren waren, waarbij de kranten teruggrepen op foto's en teksten uit hun eigen berichtgeving van destijds, vergetend dat bij elke demonstratie de drie bivakmutsen in de krant kwamen en de duizend paarse tuinbroeken niet. Maar ook de 'eigen' media van destijds geven geen goed beeld, want ook daarin acteerden vooral de grootste bekken, terwijl zachte discussies over geweldloosheid uit actieblad *Bluf!* (met Duyvendak in de redactie trouwens) simpelweg geweerd werden, zoals ons enkele malen is overkomen, de scheiding der geslachten nietwaar.
Ik heb een paar keer een onderzoek gezien over dingen waar ik zelf bij betrokken was en dan valt op hoe onvolledig, scheef en matig dergelijk onderzoek vaak is. De bronnen zijn domweg van onvoldoende kwaliteit. Maar intussen is het eigen geheugen ook bepaald niet zo betrouwbaar als je zou hopen.

4

We gingen met de trein naar Amsterdam om in het IIAV (Internationaal informatiecentrum en archief voor de vrouwenbeweging) een paar tijdschriften uit de late jaren zeventig op te zoeken. Tegenover ons zaten twee meiden die met de trein op weg waren naar een tentamen, eerstejaars mediawetenschappen of iets van dien aard. Ze namen de stof nog even door, hadden het over dit en over dat, hadden een hoop plezier en waren duidelijk geknipt voor elkaar. Maar ze hadden dat niet door! Net zoals wij dergelijke dingen destijds niet doorhadden en we er door discussies, boeken en tijdschriften achter moesten komen hoe geïndoctrineerd iedereen is door het heteroseksueel fundamentalisme. Om het maar even luchtig te zeggen.
In het IIAV vroegen we de *Vrouwenkrant* uit het Amsterdamse Vrouwenhuis op, de jaargangen 1978-1980. Dat is zo lang geleden dat het al bij de kwetsbare archiefstukken hoort die onder nauwkeuriger klimatologische omstandigheden bewaard moeten worden dan het recente spul, dus het duurde even voor we de opgevraagde kranten kregen. Ik herkende meteen de themanummers waar destijds zo naar uitgekeken was, want zo'n thema zong altijd al een tijd rond in de beweging: wat zouden de Amsterdamse vrouwen er nu weer van maken?
Eerlijk gezegd viel het een beetje tegen… Mijn geheugen had het echt mooier gemaakt dan het was. Het is zoeken naar krachtige uitspraken in het themanummer over verliefdheid van begin 1979, grotendeels is het voorzichtig, tastend, eerder utterig dan uitdagend. 'Zou ik misschien homofiel zijn?' 'Kun je niet gewoon verliefd zijn, zonder dat er verloofd, getrouwd aan verbonden is?' Vraagtekens waar eenvoudigweg uitroeptekens hadden kunnen staan.[4] Toch?
Nauwelijks meer splijtstof bevat het meinummer van 1979 dat als thema 'gedwongen heteroseksualiteit' had. In de inleiding heet het meteen al 'een moeilijk en gevoelig onderwerp'. 'We hebben allemaal een "uitzonderlijke" vriend, die ons niet onderdrukt, hij slaat ons niet of begrijpt zelfs waarom we feminist zijn.' ('Zelfs'!) 'Alle diskussies […] zijn voor de redaktie niet zonder gevolgen geweest. Drie van ons hebben uiteindelijk de knoop doorgehakt.'[5]
Deze nummers herlezend begrijp ik niets meer van vrouwen die over die tijd zeggen dat 'lesbies de norm was'. Natuurlijk waren er vervelende vrouwen die bot uit de hoek kwamen rond het onderwerp gedwongen heteroseksualiteit, maar als er in deze tijdschriften al iets in de richting van een lesbische norm staat dan mocht dat ook wel eens na millennia van de omgekeerde norm. De wereld zit vol ontsnappingsmogelijkheden richting gewone liefde.

5

Naast radicale ideeën over liefde, relaties en seksualiteit was er nog een radicaal idee dat rondzong in feministische kringen: anarchisme. Of eigenlijk was het geen anarchisme maar anarchie: het ging om anti-autoritaire horizontale organisatie en dat dan heel ver doorgevoerd. Het grappige is dat dat niet alleen het streven was bij de zich expliciet anarka-feministe noemende vrouwen, maar ook in andere radicale groepen en zelfs bij veel minder radicale

groeperingen als de socialistisch-feministen (er was overigens veel contact tussen al die stromingen). Door de bewustwording van de machtsverhoudingen tussen de geslachten was er bij velen grote allergie ontstaan voor alles wat naar macht riekte. (In het IAAV hebben we ook nog de *anarkakrant* bekeken. Van 1979-1981 werd steeds in een enkel weekend een hele krant in elkaar gezet, waarbij elk nummer een andere titel had. Inhoudelijk vielen ze ons nu tegen, destijds trouwens vaak ook al.[6] Over het onderwerp van dit artikel stond er niets in.)
Het idee van vrije-liefde-3 combineerde goed met naar anarchisme neigende tendensen en het zal niet verbazen dat vooral bij de anarka-feministes vrije-liefde-3 de normale opvatting was over relaties en alles daaromheen. (Ik heb het dan over de anarka's van rond 1980, want een decennium later is er een andere golf van anarcha-feminisme geweest die nogal burgerlijk was.)
Het 'vrije' werd zeer ruim ingevuld, het betekende dat ongeveer alles voorkwam, van niet vrijen tot veel vrijen, van iets in de trant van een vaste relatie tot elke week een ander, van het ter discussie stellen van relaties ('het anti-relatie-front') tot het hebben van meerdere relaties met vrouwen ('polypotterij') of relaties van allerlei aard (ik ben niet verder gekomen dan twee vriendinnen en twee vrienden tegelijk, heel even maar, want zulks kost veel tijd en energie), het verschijnsel verliefdheid werd in vraag gesteld of juist week in week uit gepraktiseerd.
Bij de woonvormen liep het van alleen op een kamer tot grote woongroepen, bij woongroepen liep het van potteus tot gemengd (gemengd qua geslachten – en dan mocht het vriendje wel of niet langs komen), van eigen kamers tot een grote gemeenschappelijke matras. En dat liep allemaal prettig door elkaar heen. Alleen wie een een-op-een relatie had met een vriend had soms wat uit te leggen.
Dit alles betekent natuurlijk niet dat er geen problemen konden zijn, dat alles koek en tahoe was. Jaloezie als exponent van de onvrije liefde, althans zo kun je het zien, was soms heftig aanwezig. (Zelf snap ik helemaal niet wat jaloezie is, maar daarmee schijn ik nogal zeldzaam te zijn.) Ook kon het gedrag van sommige vrouwen soms wat te veel lijken op dat van bepaalde mannen.
Het is heel jammer dat door allerlei oorzaken die periode van anarchisme en vrije liefde verwaterde of versplinterde. Er zijn heel wat stabiele liefdesrelaties uit voortgekomen, maar als beweging bestaat het allang niet meer. Terwijl het voortdurend aankaarten van het traditionalisme rond relaties, rond de 'onvrije liefde' (wie begeert dat nou?), van de 0,001 procent, van al die indoctrinatie ('gedwongen heteroseksualiteit') best goed zou zijn. Want die twee meiden in de trein, ai, ze weten niet wat ze missen.

NOTEN

(1) Zie het lemma 'Combined oral contraceptive pill' in de Engelse wikipedia. – (2) *Agressieve mannetjes; over mensapen en de oorsprong van geweld bij de mens,* Richard Wrangham, Dale Peterson, 1998 (Engelse origineel: 1997). – (3) *Feminist* nummer 1 en 2, 1979, uitgave van De bonte was. – (4) *Vrouwenkrant* van het Amsterdamse Vrouwenhuis, nummer 50, jan/feb 1979, pag. 3 en 6. – (5) *Vrouwenkrant* nummer 53, mei 1979, pag. 3. – (6) In volgorde: *de zwarte oester* 1979, *de zwarte tarantula* 1980, *de zwarte kat* 1980, *de zwarte wieven* 1980, *de zwarte kring* 1980, *de zwarte ijsberin* 1981, *de zwarte ballon* 1981, *de zwarte ketel* 1981.

DOOR REINE LIEFDE WAARACHTIG MENS WORDEN

De Rein Levenbeweging 1901-1932

André de Raaij

In de Kersttijd van 1973 – gedeeltelijke verduistering, autoloze zondag, zo moet Nederland er pakweg zeventig jaar geleden uitgezien hebben… – organiseerde de Federatie van Vrije Socialisten een landelijke bijeenkomst in het Natuurvriendenhuis in het Twentse Bornerbroek. De 'nazit' werd informeel gehouden op de slaapzaal voor Mannen, tussen de stapelbedden. Er werd (tabak) gerookt, iemand had een fles sterke drank bij zich die rondging, er was één vrouw in het gezelschap (steeds een tamelijk schaarse mensensoort in 'onze kringen'). De herbergmoeder kwam waarschijnlijk op de geanimeerde geluiden van de slaapzaal af en zei verwonderd dat het de bedoeling was dat men deed alsof men thuis was in het Natuurvriendenhuis. 'Maar ik begrijp dat jullie dat ook doen.' Roken, drinken, dat was zij niet gewend, sterker nog: je mocht alleen met elkaar naar bed om kinderen te maken (pas nu ik het opschrijf vraag ik mij af of ze wat in haar hoofd haalde over dat ene meisje dat braaf wegging na de nabeschouwing).

Dat afwijzen van roken en drinken herkende ik wel van de kameraden die de vooroorlogse beweging hadden meegemaakt, maar die opmerking over de eisen die gesteld werden aan geslachtsgemeenschap strookte niet met mijn libertijnse beeld van libertairen. Niet dat ik zelf een wild leven leidde in die dagen, maar het moest toch kunnen en mogen, juist van oudsher bij anarchisten, meende ik. Het heeft nog een behoorlijke tijd geduurd tot het raadsel van deze mededeling voor mij tot een oplossing kwam. En gaandeweg spijt het mij dat ik door de verbazing van toen niet heb kunnen doorvragen – maar dan zou dit raadsel niet jarenlang op een antwoord gewacht hebben.
Tolstoj op zijn meest exotisch, en onverdraaglijkst, spreekt in de *Kreutzersonate* en de *Beschouwing over het huwelijk* zijn afschuw uit over de vleselijke gemeenschap in het algemeen. Eigenlijk komt deze toch altijd neer op geweld, is de strekking, en daarom dient zij nagelaten te worden. De schrijver op vorderende leeftijd die het allemaal wel gezien en gedaan heeft meent zijn inzicht voor te kunnen schrijven aan de nieuwe generaties, en zeker aan zijn eigen echtgenote. Navolging op dit punt was in ieder geval in West-Europa steeds een stap te ver, maar juist in hun opvattingen over liefde en seksualiteit vertonen de mensen die hem min of meer navolgden een onmogelijke en kromme moraal. Het is gemakkelijk anachronistisch te oordelen over deze verkondigde moraal, dit is niet mijn bedoeling. Ik zal hier tot slot op terugkomen.

In 1901 werd door christen-anarchisten van de Internationale Broederschap te Blaricum de Rein Levenbeweging opgericht.* Het streven was individueel de vloek der onreinheid, veroorzaakt door

onwetendheid en heerschappij van de zinnenlust, te bestrijden. Zonder persoonlijke bekering tot reinheid kon de samenleving als geheel ook niet verbeterd worden. De onwetendheid ten aanzien van het geslachtsleven diende krachtig aangepakt te worden. Met rein wordt – voor de duidelijkheid en zekerheid – dus kuis in de Noordnederlandse betekenis bedoeld, al dient er bij aangetekend te worden dat de oprichters wel degelijk ook – zeldzaam in het Nederland van die dagen – persoonlijke hygiëne voorstonden. De beweging streefde naar neutraliteit op politiek gebied, wat met zich meebracht dat 'gewoon'-kerkelijken uitdrukkelijk bij de organisatie betrokken werden. Hetgeen overigens wel tot wrijvingen leidde. De roomse leer hield (en houdt) in dat je het maar te doen hebt als gehuwden, en ja, daar dienen kinderen van te komen, maar niet andersom, zoals de christen-anarchistische moraal het bij uitstek wilde: alleen gemeenschap om kinderen voort te brengen. En in Liefde, Reinheid en Schoonheid, om beiden echt Mensch te worden (er werd duidelijk verschil tussen deze begrippen met en zonder de hoofdletter verondersteld).

Deze zich in meer dan een zin op ijle hoogten bevindende moraal bracht met zich mee dat men zich, in de enthousiaste begintijd van de beweging, in de rosse buurten begaf om de boodschap van reinheid aan man en vrouw te brengen. De situatie daar, en in allerlei onver- of onvoorgelichte omgevingen, werd als vuil en vuns afgeschilderd, woorden die vaak vallen. Het is zeer opvallend dat de zich in het algemeen in milde en verdraagzame termen uitdrukkende christen-anarchisten, Felix Ortt voorop, maar ook Lod. van Mierop, de grote gangmaker van de beweging, zonder nadere toelichting de kwalificatie *vuil* in verband met praatjes en plaatjes gebruiken. Hier school groot gevaar. Drankgebruik en prostitutie lagen op de loer. Geslachtsziekten waren dan ook nauwelijks te vermijden. Deze ziekten waren een waarachtige verwoester van rein en eerlijk huwelijksgeluk. En in het algemeen was seksualiteit buiten de voortplantingsfunctie om onnatuurlijk en derhalve volgens een gewetensvolle moraal ongeoorloofd.

Dit leidde tot een morele spagaat: de gevoelens van de homoseksueel mochten en konden niet afgewezen worden, maar de praktijk wel. Het eerste standpunt evenwel was al meer dan genoeg reden voor de 'gewone' christenen om de christen-anarchisten en de Rein Levenbeweging als propagandisten voor het alleronzegbaarste af te schilderen. Waar nog bij kwam dat de christenanarchisten vanwege de wettelijk vastgelegde ongelijkwaardigheid tussen man en vrouw het burgerlijk huwelijk afwezen ten gunste van het "vrije huwelijk" – wel als monogame blijvende verbintenis bedoeld, maar niet voor de wet. Ook dit werd een probleem gevonden door de kerkelijken, zodat de verhoudingen steeds moeilijk bleven. De Rein Levenbeweging schermde zich naar de linkerzijde ook af, tegen de neo-malthusianen, die voorbehoedsmiddelen aanprezen, en daarmee de ware reinheid ondermijnden.

Onanie, waarmee zelfbevrediging door mannen werd bedoeld, was onnatuurlijk, vrijwel zeker vroegtijdig – de man was pas op zijn vijfentwintigste echt geslachtsrijp en dus was iedere vroegere uiting van seksualiteit vanzelfsprekend onnatuurlijk – en uitputtend, zoniet lichamelijk dan toch in ieder geval wat betreft wilskracht en karakter. Bleke, weke, willoze getormenteerde jongelingen leverde deze 'geheime gewoonte' op. Verlangens bij vrouwen waren vanzelfsprekend edel en rein, tenzij het sletten betrof die hun lichaam veil hadden (woorden die men zich niet ontzag te gebruiken).

Homoseksualiteit en zelfbevrediging waren bij de vrouw, die in ware reinheid pas Vrouw werd, klaarblijkelijk in het geheel niet aan de orde. Met haar beklemtoning van erotiekvrije, kameraadschappelijke omgang tussen jongeren van beide geslachten, gecompleteerd door de onerotische rei- en volksdansen van haar velddagen, was deze beweging de ware wegbereidster van de jeugdbewegingen die niet veel later in de afgelopen eeuw opkwamen.

In 1907 begon Van Mierop voor zichzelf met het blad *Levenskracht* ter propagering van een rein leven, en zonder de christen-anarchisten kwamen de kerkelijke leden niet ver met de beweging, zodat al spoedig dit blad het orgaan van de Rein Levenbeweging werd en het oorspronkelijke blad *Rein Leven* werd opgeheven. De zedelijkheidswetgeving van minister Regout van 1911 beëindigde het staatstoezicht op de prostitutie – die hiermee verboden werd, evenals homoseksualiteit in de praktijk.

Voor de kerkse christenen in de Rein Levenbeweging ontstond hiermee het nieuwe dilemma dat voorlichting verder bemoeilijkt en eigenlijk onmogelijk werd. De christen-anarchisten hadden met het geven van binnen de grenzen van de moraal van de Rein Levenbeweging geboden voorlichting geen problemen. Een prominent lid van de Rein Levenbeweging als Titia van der Tuuk heeft verscheiden volumineuze voorlichtingsboeken voor en over vrouwen op haar naam staan.

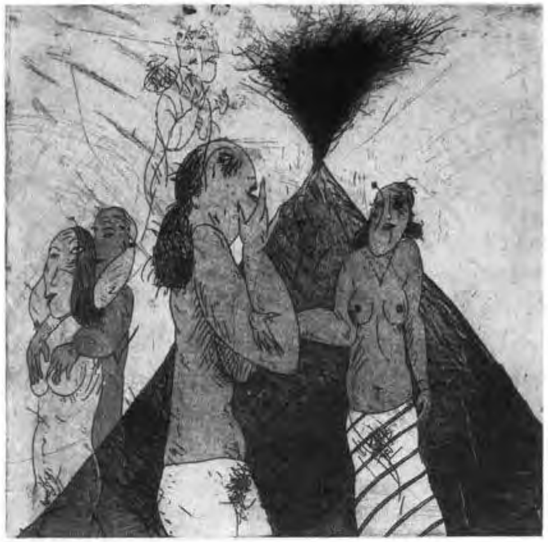
Tijdens de mobilisatie gedurende de Eerste Wereldoorlog komt er een opleving in de belangstelling voor de Rein Levenbeweging, maar de aanwas beklijft niet. Jongeren kunnen terecht in de diverse blauwe en rode jeugdbewegingen, de ooit-jongeren blijven achter. Op haar hoogtepunt heeft de beweging trouwens niet meer dan zo'n zeshonderd leden gehad. In 1929 moet Van Mierop door ziekte zijn werk aan Levenskracht staken, en er is niemand bereid de taak over te nemen. De religieus-anarchistische beweging van die dagen heeft geen interesse voor, soms zelfs een afkeer van het streven van de Rein Levenbeweging. Formeel bestaat de organisatie nog voort na zijn dood in 1930 – van een vergadering ter opheffing (vermoedelijk in 1932 gehouden) bestaat niet eens een verslag.

De Rein Levenbeweging was op veel punten progressief in haar tijd. Dit is moeilijk voorstelbaar in de tijd na de seksuele revolutie van de jaren zestig (de enige van die jaren die wellicht echt was en echt voortbestaat), en het is heel gemakkelijk anachronistisch schouderophalend of negatief te oordelen over de Rein Levenbeweging. Maar het *bespreekbaar maken* van homoseksualiteit, het geven van praktische voorlichting, het bepleiten van relaties buiten het burgerlijk huwelijk om, het was nieuw, het was geavanceerd en het lijkt zo moeilijk te rijmen met de moraal van zoveel mogelijk onthouding, koppeling van seksualiteit aan voortplanting en hooggestemde idealen van liefde en menschwording met Hoofdletters.

Een niet-anachronistische kritiek, nu: voor christen-anarchisten nogal merkwaardig stond men wel gemakkelijk

klaar met oordelen blijkbaar in de veronderstelling dat men zelf niet geoordeeld zou worden. Maar Van Rees had een minnares naast zijn echtgenote, en Felix Ortt is twee keer gescheiden en twee keer hertrouwd. Het zij verre van mij hierover te oordelen, maar ik kan de conclusie niet vermijden dat men in de Rein Levenbeweging beter met wat minder Grote Woorden had kunnen schermen en wat realistischer over het Echte Leven had kunnen nadenken. Van de prominente leden heeft voorzover ik kan nagaan vooral Lod. van Mierop de idealen van de Rein Levenbeweging trouw nageleefd, en het moet hartverscheurend zijn geweest voor hem, op zijn ziekbed dat zijn sterfbed zou worden, te merken dat de Beweging geen Levenskracht had zonder hem.

*Dit is een verslag gebaseerd op – langzamerhand legendarisch wordend – lopend onderzoek. De enige studie in een openbare collectie over de Rein Levenbeweging is van de hand van A. de Groot, *De weg tot kuisheid voert door de nuchterheid*, een geschiedenisscriptie uitgegeven te Groningen in 1983.

EEN PANACEE VOOR OVERBEVOLKING?

De Vrije (1965) over polyandrie

Hans Ramaer

1

Polyamorie is wereldwijd in opmars. Aldus Ageeth Veenemans, ondermeer in Volkskrant Magazine *en* NRC Handelsblad. *Ze schreef er ook een boek over:* Ik hou van twee mannen. Polyamorie, liefhebben zonder grenzen. *(www.polyamorie.nl)*
Veenemans stelt dat veel mensen in hun leven te maken krijgen met liefdesgevoelens voor meer dan één persoon. Met de monogamie als enig toegestane huwelijksvorm en de liefde tussen twee mensen als maatschappelijke norm zijn relaties van meer dan twee mensen veelal onbespreekbaar.[1]

Daarom kan polyamorie, een moderne benaming voor polygamie, zegt Veenemans, voor sommigen een alternatief zijn voor scheiden. Ze ontmoet regelmatig mensen die met zijn drieën samenwonen. Soms hebben ze al kinderen of is een baby onderweg. Met een notaris regelen ze via samenlevingscontract en testament de nalatenschap en de voogdij. Zelf is Veenemans overigens ervaringsdeskundige. Ze heeft een man, kinderen en een vaste vriend.
Veenemans ontmoet veel kritiek op haar pleidooi voor de meerpersoonsliefde 'Lastig hè, relaties. Gelukkig heeft mevrouw Veenemans er wat op gevonden: polyamorie', schrijft een lezer. 'Een stevige bouwvakker voor de seks, een krijtstreep voor de economische zekerheid en een leuke homo om mee te shoppen. Mensen als zij gaan geen relaties aan maar consumeren de functies van hun naasten als product.'
Je zou de polyamorie hedonistisch kunnen noemen, want de meerpersoonsliefde berust toch vooral op het streven naar optimaal genot en geluk. Naast allerlei psychologische gevoelens zoals gezelligheid en geborgenheid, spelen ook praktische zaken een rol van betekenis. Veenemans noemt zaken als huisvesting, inkomen en (kinder)verzorging, die vaak gemakkelijker, efficiënter en voordeliger in zo'n relatievorm gerealiseerd kunnen worden. Niettemin moeten we vaststellen dat meerpersoonsrelaties verre van nieuw zijn. In vele culturen kwamen ze en komen ze nog steeds voor, maar dan toch veelal als polygaam huwelijk. Er is een boekenplank te vullen met antropologische onderzoeken en andere studies. Status blijkt nogal eens een doorslaggevende rol te spelen bij polygamie, maar vaak ook is er sprake van economische motieven, meestal uitgedrukt in culturele patronen.
In ieder geval is de relatie van een man met een vrouw voor onbepaalde tijd, vaak in de vorm van een officieel huwelijk, in de westerse samenleving al eeuwen lang de dwingende norm in de heersende burgerlijke cultuur. Homoseksuele relaties, hoezeer door grote (religieuze) groepen nog altijd verketterd, voegen zich in het algemeen in een vergelijkbaar patroon van man plus man en vrouw plus vrouw.

Wat niet wil zeggen dat de eeuwenoude norm van de monogame relatie geen uitzonderingen kent. Het fenomeen maîtresse is daarvan een bekend voorbeeld en dit kwam in hogere sociale kringen zoals het Oranjehuis met grote regelmaat voor. Maar ook elders in de samenleving kwamen in het verborgene dergelijke meerpersoonsrelaties voor. Hoe vaak en hoe langdurig is echter moeilijk te achterhalen.
Een aardige anekdote in dit verband is die over uitgeverij De Driehoek in Den Dolder, die vanaf 1933 boeken van Krishnamurti, Bertrand Russell, Martin Buber en anderen uitbracht. De naam De Driehoek was niet alleen gekozen omdat die gemakkelijk te onthouden was, de drie uitgevers (twee mannen en een vrouw) hadden ook een ingewikkelde driehoeksrelatie. Later trok nog een jonge vrouw bij het drietal in.[2]
Als de hedendaagse polyamorie toch vooral als hedonistisch gekarakteriseerd kan worden betekent dat geenszins dat eerdere generaties libertairen en anderen het hedonisme in relaties verwierpen. De vooroorlogse anarchist Henk Eikeboom is daarvan een extreem voorbeeld.[3]
Toch was er vaak een ideologische argumentatie voor dergelijke vrije liefdesvormen: een breuk met de door staat, kerk en burgerlijk fatsoen gesanctioneerde moraal van de monogamie. Volgens sommige libertairen behoorden vrije liefdesvormen tot de praktische toepassing van het anarchisme als filosofie van de vrijheid.

2

Daarom is de aandacht die medio jaren zestig door het anarchistisch maandblad *De Vrije*[4] aan polyandrie of veelmannerij werd besteed vooral opmerkelijk door de argumentatie. Bij mijn weten is het uniek dat vrije liefde gepropageerd werd als panacee voor dreigende overbevolking. In De Vrije van februari 1965 wordt de zevenendertigjarige in Engeland woonachtige Poolse ingenieur Paul Pawlowsky geïntroduceerd. Deze geestverwant is actief in de anti-atoombombeweging, maar voor het belangrijkste probleem in de wereld is er volgens hem veel minder oog. Pawlowsky wijst op de enorme bevolkingsaanwas. Er zijn op dat moment drie miljard mensen op aarde en dat aantal zal binnen enkele decennia verdubbeld zijn. Om die enorme bevolkingsgroei af te remmen stelt Pawlowsky voor om een experiment met polyandrie te starten.
Hij meent dat in die relatievorm, waarbij een vrouw zoveel partners kiest 'als ze meent te kunnen verzorgen', egoïsme, hebzucht, geweld, en nog wat onaangename verschijnselen tot het verleden zullen behoren. Pawlowsky noemt zijn voorstel 'een terugkeer naar de oerorganisatie, waarbij recht, macht en gezag bij de vrouw berusten'.
'De gedachtegang van Pawlowsky' aldus De Vrije, 'is verbluffend eenvoudig: hij gaat uit van het feit dat een vrouw slechts eens per negen maanden een kind kan baren. Wanneer, zegt hij, zeven mannen ieder een vrouw hebben kunnen er per jaar zeven geboorten plaats vinden; heeft een man meerdere vrouwen dan kan hij meerdere malen per jaar vader worden, maar indien een vrouw zeven mannen heeft, zal zij toch niet meer dan een keer per jaar zwanger kunnen worden. Wel echter heeft dit samengestelde gezin een veel hoger inkomen, hierdoor wordt de welstand vergroot'.
Inmiddels, zo schrijft Pawlowsky, zou zich via het dagblad de *Daily Mirror* een kandidate hebben gemeld voor dit polyandrische experiment. Het is de zeventienjarige Gwendoline Gaterreid. De Family Planning Association (de Britse NVSH) volgt het experiment met belangstelling. Aldus bericht De Vrije, die lezers oproept te reageren.
Twee zaken vallen op. Allereerst dat de auteur van het artikel geen enkele kanttekening bij Pawlowskys pleidooi plaatst en ten tweede dat deze toch niet alledaagse relatievorm zo koel en zakelijk wordt gepresenteerd. Over erotiek, seksualiteit of lustbeleving wordt met geen woord gerept.
In het maartnummer (1965) worden twee reacties gepubliceerd. Lezer U. Miedema schrijft dat de polyandrie misschien voor een bepaald soort mannen een fijn leven zal zijn, maar het lijkt hem zeer ongezond als er door polyandrie tegenover een vrouw bijvoorbeeld vijf of meer 'ongetrouwde' vrouwen komen te staan. Als deze vrouwen min of meer anarchistisch zijn zullen ze de polyandrische vrouw met graagte de ogen uitkrabben! Bovendien vraagt hij zich af hoe het dan zit met de rechten van mannen ten opzichte van kinderen. Moeten de mannen zich zo onverschillig opstellen als reutjes ten opzichte van pups?
Lezer Hans Metz (die kort daarop een rol zal spelen in de Provobeweging) vindt het plan 'volslagen onmogelijk, nutteloos en zonder meer dom'. Ook hij vraagt zich af hoe het in een geheel van polyandrische verhoudingen nu zit met al die andere vrouwen. En zal in polyandrische verhoudingen jaloezie geen rol spelen? Kortom, 'we zullen het moeten doen met het bevorderen van geboortebeperking', aldus Metz.

3

In het aprilnummer herhaalt Pawlowsky zijn stelling dat polyandrie het antwoord is op het probleem van de overbevolking, en tegelijk een manier om tot een hogere levensstandaard te komen. Dat laatste is nogal dubieus, want bij een overgang van monogame naar polyandrische relaties verandert er macroeconomisch niets aan het nationale inkomen. Meer kostwinners in een gezin leiden vanzelfsprekend tot meer inkomsten in zo'n gezin. Maar daar staan weer meer eenpersoonshuishoudens (van alleenstaande vrouwen) tegenover. Het verschil zit in de uitgaven: door een lager geboortecijfer verschuiven de uitgaven van polyandrische gezinnen.
Pawlowsky besluit zijn betoog met een opmerkelijke wending: hij wil de polyandrie zelf gaan praktiseren, mits er zich 'zes andere mannen en een geschikte vrouw' melden.[5]
In het meinummer somt Pawlowsky een zestal argumenten op ter verdediging van zijn keuze voor polyandrie. Naast enkele inmiddels bekende argumenten stelt hij nu dat polyandrie tot broederschap onder de mensen leidt, omdat mannen moeten leren met elkaar te leven naast dezelfde vrouw en ook dat polyandrische gezinnen natuurlijke communes vormen, waarin de leden geven naar vermogen en nemen naar behoeften. Bovendien zouden vrouwen zich met meerdere beschermers veiliger, en dus gelukkiger voelen en ook mannen gaan er op vooruit omdat de zorg voor een gezin nu op meerdere schouders drukt.
Over de kwestie van het vaderschap in een polyandrische relatie wandelt Pawlowsky luchtig heen. 'Ook vandaag is het vaderschap een wettelijke fictie: alleen de vrouw (en soms ook zij niet eens!) weet wie de natuurlijke vader van haar kinderen is…' Inmiddels is het

vaderschap eenvoudig vast te stellen maar de vraag wat de kinderen er zelf van vinden komt toch niet bij Pawlowsky op. En nog opmerkelijker is zijn stelling dat in een polyandrische samenleving de vrouw 'meer moeite zal doen om zich zodanig te ontwikkelen, ook geestelijk, dat mannen haar graag als vrouw kiezen'.

In datzelfde nummer licht M. Gregoryi (Arthur Mendes Georges) kort het verschijnsel polyandrie toe. Het komt voor in Congo en Nigeria, maar vaker in India en Tibet, en heeft vooral sociaal-economische oorzaken: 'Sociaal omdat bij sommige stammen meer mannen dan vrouwen zijn, economisch omdat het boerenbedrijf grote inspanningen vereist en samenwerking dus geboden is'.

Het meinummer bevat ook een lange reactie van Uwe Timm, correspondent van De Vrije in Hamburg. Hij verwerpt de polyandrie als oplossing voor het bevolkingsprobleem en pleit nadrukkelijk voor de vrije verkrijgbaarheid, óók voor jongeren, van voorbehoedsmiddelen. Omdat de relatie tussen de seksen steeds opener en vrijer wordt ziet Timm een goede toekomst voor verbintenissen tussen mannen en vrouwen, die in vrijheid tot stand zijn gekomen en gebaseerd zijn op wederzijdse liefde, hulp en erkenning. (Homoseksuele verbintenissen komen bij hem niet aan de orde.) Timm benadrukt dat een vrouw ook de vrijheid heeft om zich met meerdere mannen te verbinden. 'Geen enkele seksuele of economische… overheersing, dat is anarchisme!'

De discussie eindigt in het juninummer met een reactie van Gerda Ides die de polyandrie niet zo ziet zitten. 'Zo zielig voor al die vrouwen die moeten blijven toekijken'. Maar de monogame relatie vindt ze ook verre van ideaal. 'Een groepshuwelijk lijkt mij een betere oplossing, meer in overeenstemming met de polygame aard van de mens. Een groepshuwelijk waarin mannen en vrouwen (en kinderen!) gelijke stemmen hebben, de arbeid gelijk wordt verdeeld e.d. Geen huissloofjes meer en geen sleurhuwelijken'.

NOTEN

(1) Monogamie, afgeleid van het Griekse monogamia, is het (wettig) huwelijk van een man met een vrouw. In Nederland en enkele andere landen zijn ook huwelijken van een man met een man, alsook van een vrouw met een vrouw toegestaan. Onder polygamie wordt verstaan het met meerdere partners tegelijk gehuwd zijn, wat in Nederland verboden is. Veelal wordt daarbij gedacht aan een man met meerdere vrouwen. In dit artikel worden monogamie en polygamie opgevat als verschillende vormen van (langdurige) liefdesrelaties. Veenemans spreekt in dat laatste geval van polyamorie. Polyandrie, dat verderop in dit artikel ter sprake komt is veelmannerij, te weten een vrouw die met meerdere mannen tegelijk relaties heeft. – (2) Zie Hans Renders en Paul Arnoldussen, *Jong in de jaren dertig. Interviews*. (Aspekt, Soesterberg, 2003), pp. 125-132. – (3) Zie het artikel van Martin Smit over Eikeboom elders in dit nummer. (4) De redactie van *De Vrije* bestond vanaf februari 1965 uit Wim de Lobel, Zweitse Hofman en Arthur Mendes-Georges. De laatste was degene die Pawlowsky in het blad introduceerde en zijn artikelen vertaalde. Arthur Mendes-Georges was een pseudoniem van Georges Ides (1930-2000); hij schreef ook onder de naam M. Gregoryi. Gerda Ides was zijn vrouw. – (5) Het kan toeval zijn maar het valt op dat Pawlowsky inzet op een vrouw en zeven mannen, wat doet denken aan Sneeuwwitje en de Zeven Dwergen.

IN MEMORIAM JOOP WANDELEE (1923-2008)

Op 2 september, bijna 85 jaar oud, overleed Joop Wandelee, actief in de anarchistische beweging sinds 1945. Ik heb hem leren kennen in de jaren tachtig, maar ik herinner me hem van bijeenkomsten in Amsterdam begin jaren zeventig. Joop straalde altijd optimisme en enthousiasme uit; een echte kameraad die het anarchisme propageerde door het vooral te doen en die ieder zijn vrijheid gunde.

Ruim zestig jaar nam hij deel aan demonstraties, propagandatochten, stakings-, kraak- en bezettingsacties. En als hij dan met zijn vrouw en levenskameraad Greet, die vorig jaar plotseling overleed, weer eens van huis ging, zei zijn buurman (een politieman): 'niet vooraan gaan staan hoor'. Maar Joop bleef er altijd op vertrouwen dat de 'zachte krachten' winnen.

Joop kwam uit een vrij-socialistische familie in Amsterdam. Op school was hij geen hoogvlieger. Hij werd metaalbewerker en vond werk in de haven. Later begon hij een eigen bedrijfje voor de installatie van tv-antennes. In 1942 werd hij opgepakt en tewerkgesteld in Duitsland, raakte daar gewond bij een bombardement door de geallieerden en mocht tijdelijk terug naar Nederland, waar hij direct onderdook. Eind 1944 werd hij opnieuw gearresteerd en naar kamp Amersfoort gevoerd.

Kort na de bevrijding leerde hij Greet kennen op een bijeenkomst ter herdenking van Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Sindsdien colporteerde hij met *De Vrije Socialist*. Om een woning te kunnen huren moesten Joop en Greet noodgedwongen trouwen. Ze kregen zeven kinderen die het anarchisme van huis uit meekregen.

Actief waren Joop en Greet in een Vrije Jeugdgroep in Amsterdam, ze plakten affiches met de leus 'Koop geen oorlogsspeelgoed', reden met een bakfiets vol antiverkiezingsleuzen door de stad, speelden toneel, kampeerden en dronken geen alcohol.

Eind jaren veertig gingen ze voor het eerst met Pinksteren naar Appelscha. Op de fiets. Dat werd een belangrijke traditie in huize Wandelee. Vorig jaar kreeg het anarchistische kampeerterrein ter ere van het 75-jarige bestaan de Domela Nieuwenhuis penning, en als oudste kampeerder nam Joop in Heerenveen de onderscheiding in ontvangst. Zijn gezondheid was ondertussen flink achteruit gegaan, maar gezeten in een rolstoel en omringd door een deel van zijn kinderen, glom hij van trots. Het was niet de laatste keer dat ik hem sprak. Op onze laatste ontmoeting tijdens de Pinksterlanddagen in mei van dit jaar was hij nog steeds goed gehumeurd maar oogde hij ouder en kwetsbaarder.

Jarenlang was Joop actief in het OVB, het Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties, de vakbond die in 1948 werd opgericht toen de partijcommunisten de naoorlogse Eenheidsvakcentrale (EVC) gingen domineren. Het OVB was de thuishaven van linkse socialisten en syndicalisten en ook van anarchisten. Joop was er van overtuigd dat de arbeidersstrijd in de bedrijven en de wijken onvermijdelijk was en prioriteit moest hebben. Altijd was hij bereid tot discussie en tot toelichting op zijn meningen. Misschien ook daardoor vonden Joop en Greet als vanzelf aansluiting bij jongere generaties anarchisten.

Hij was solidair met studenten, provo's en kabouters, was activist tegen kernwapens, steunde mensen zonder papieren, antiglobalisten en dierenactivisten, waarbij Greet niet van zijn zijde week. En in Appelscha was iedereen welkom in de caravan van de familie Wandelee.

De AS las hij van voor tot achter, net als *Buiten de Orde*, het blad van De Vrije Bond, de organisatie die in 1990 was opgericht door syndicalisten en anderen die gebroken hadden met het OVB. Het was een organisatie die Joop en zijn zoon Rob met hart en ziel steunden. Hij was ook zeer getroffen door *Een Jeugd in Duitsland* van Ernst Toller. Hij las en herlas het boek, het laatst in het ziekenhuis.

Het overlijden van Joop Wandelee onderstreept nog eens het naderend einde van het anarchisme als proletarische beweging. Het aantal actieve anarchisten uit de generatie van kort voor en kort na de oorlogsjaren, die als vanzelfsprekend deel nam aan de dagelijkse arbeidersstrijd, is nog op de vingers van twee handen te tellen. Maar nieuwe generaties koesteren onverminderd de aloude idealen van vrijheid en solidariteit en vertalen die in hedendaagse vormen van actie.

Hans Ramaer

REACTIES & DISCUSSIES

HANS BRUSSE

In *De AS 150* (zomer 2005) schreef ik onder de titel *De lange arm van Stalin. De onthullingen van Walter Krivitsky* over de sovjetspion Hans Brusse, lid van de bekende uitgevers/journalisten/toneelspelersfamilie. Hij was de vermoedelijke moordenaar van zijn vroegere baas Walter Krivitsky die naar het westen was overgelopen. Van Hans Brusse is, schreef ik, verder niets meer vernomen. Zelf had hij zijn familie op het hart gedrukt niet naar hem en zijn vrouw Noor Jongert op zoek te gaan. Ik schreef toen ook dat hij wellicht op last van Stalin na zijn uitgevoerde opdracht vermoord kon zijn. Ook was het mogelijk dat hij een andere identiteit had aangemeten gekregen en zo elders met zijn vrouw heeft verder geleefd. Na de Tweede Wereldoorlog was er bij de moeder van Hans Brusse nog wel een raadselachtig kaartje (zonder postzegel) in de brievenbus gestopt met daarop de woorden: 'We zitten in een ver land'. De kunstenaar Jan Jongert heeft zijn zus en zwager nooit meer gesproken al meende hij hem een keer eind jaren veertig in Rotterdam te hebben gezien.

Maar in het boek van Ton Biesemaat, *Bernard Gate. Zwarte bladzijden uit het leven van de Prins der Nederlanden* (Elmar, Rijswijk, 2007) wordt een tip van de sluier opgelicht. De schrijver kwam in contact met Jan Heitink die gedurende tientallen jaren in zijn functie van adjunct-hoofdredacteur van *De Telegraaf* contacten onderhield met inlichtingendiensten. Hij was jarenlang correspondent in Parijs geweest en tegelijk werkzaam als agent van de Franse geheime dienst. Hij ontmoette er Jan Brusse die in de jaren zestig naam had gemaakt met zijn tv- en radioreportages voor de AVRO: *Hier Parijs, hier Jan Brusse*. Heitink had een keer in het vakantiehuisje van Jan Brusse gelogeerd. Daar vond hij aanwijzingen dat zijn communistische neef Hans die van de aardbodem verdwenen leek, nog leefde. In het toenmalige Tsjechoslowakije leidde hij een opleidingsschool voor geheimagenten.

Ton Biesemaat (p. 142-143): 'Die neef was berucht/beroemd geworden doordat hij, voor de Tweede Wereldoorlog, de sovjetoverloper Krivitsky de halve wereld had achternagejaagd om deze verrader van de internationale arbeidersklasse een kopje kleiner te maken. Krivitsky werd uiteindelijk dood, men dacht aan zelfmoord, aangetroffen in een hotelkamer in New York. Op dat moment was ook de Brusse-neef in opdracht van Stalins geheime dienst in Amerika. Met het traceren van deze Nederlandse topspion in dienst van Moskou had Jan Heitink dus eigenlijk geschiedenis geschreven. Maar een dusdanige geheime geschiedenis dat hij het niet in de krant kon zetten. Dat zou Jan Heitink daarna nog vaker overkomen.'

Dick de Winter

BUSTER KEATON

In het filmnummer van De AS (nummer 159/160) schreven de redacteuren met een anarchistische bril over hun favoriete films. Niemand schreef over komiek Buster Keaton en zelf kende ik die toen nog niet goed. Toch had hij eigenlijk niet mogen ontbreken. Gezagsdragers komen er in zijn films bijvoorbeeld niet al te best van af, met als hoogtepunt 'Cops' uit 1922.

Buster komt als sjacheraar met zijn paard en wagen per ongeluk in een grote politieparade terecht en laat daar alles in de soep lopen. Er komt zelfs een heuse echte anarchist van het stereotiepe bommengooiende soort in voor! De anarchist gooit een bom, die komt op Busters wagen terecht, hij gebruikt hem even om een sigaret aan te steken en werpt de bom achteloos tussen de agenten, waar het ding ontploft. Gelukkig vallen er in slapsticks nooit doden, maar er volgt wel een schitterend gechoreografeerde massale achtervolging waarbij honderden agenten die ene Buster niet kunnen pakken.

De merkwaardigste link echter tussen Keaton en anarchisme zit in 'The Navigator' uit 1924. De film speelt op een groot schip dat Keaton van de sloop redde – tijdelijk. Het is veruit het grootste attribuut dat hij ooit voor een film aanschafte. Dat schip was de 'Buford' waarmee in december 1919 Emma Goldman, Alexander Berkman en een paar honderd andere staatsgevaarlijke types naar de Sovjet-Unie zijn gedeporteerd… (Zie 'The Buford' in de Engelse wikipedia.)

Weia Reinboud

LA REVUE BLANCHE

Lezer Guy Gysens reageerde op mijn bespreking van *Under three flags. Anarchism and the anti-colonial imagination* van Benedict Anderson in *De AS* 161/162. Hij wijst terecht op een tekortkoming in noot 3 (pag. 15) van mijn artikel. In de bewuste noot wordt ten onrechte de indruk gewekt dat Tárrida del Mármol het avantgarde tijdschrift *La Revue Blanche* is begonnen. Feitelijk moest in de noot staan: 'Na zijn vrijlating startte Tárrida del Mármol met een reeks artikelen in het in Parijs gevestigde tijdschrift La Revue Blanche.' Door mijn onzorgvuldigheid zijn de woorden 'met een reeks artikelen in het' weggevallen en werd ten onrechte de indruk gewekt dat Tárrida del Mármol aan de basis lag van dit tijdschrift.

Het tijdschrift werd inderdaad opgericht door twee Belgen (broers) en drie Fransen, waarvan er ook twee broers waren en de derde een 16-jarige. Tárrida del Mármol startte zijn bijdrage aan La Revue Blanche inderdaad met een stuk op 15 oktober 1897. Hij zou in totaal veertien bijdragen leveren aan dit blad in een tijdsbestek van vijftien maanden. La Revue Blanche hield in april 1903 op te verschijnen.

Willy Verhoysen

ANARCHIST STUDIES NETWORK

Sinds 2005 is aan de universiteit van het Engelse Loughborough het netwerk ter bestudering van het anarchisme ASN verbonden, *Anarchist Studies Network*. Het netwerk geniet de gastvrijheid van de faculteit voor politieke wetenschappen, het geeft ook het tijdschrift *Anarchist Studies* uit, onder redactie van Ruth Kinna, docente te Loughborough en schrijfster van een politicologische inleiding tot het anarchisme. Het nut en onnut van conferenties wordt voor mijn gevoel goed geïllustreerd door wat zij mij vertelde naar aanleiding van een andere conferentie, waarop zij en ik papers uitgewisseld hadden. Ze had het mijne willen citeren in haar *guide for beginners* maar er stond geen auteursnaam en ook geen emailadres of zo op en dus ging het niet door. Kijk, zo wordt het nooit iets natuurlijk… (Mijn paper staat al jaren integraal op het net…)

Maar neen, het anarchisme blijkt bepaald geen academische underdog, gelet op de opkomst op en de inhoud van de eerste internationale conferentie van het Netwerk van 4 tot en met 6 september 2008. Er werden zeventig voordrachten gehouden voor zo'n 150 mensen, afkomstig uit veertien landen. Nederland was vertegenwoordigd door Bert Altena en ondergetekende. De conferentie trok mensen van alle generaties, al dan niet verbonden aan een universiteit, docenten en studenten. En, mag men ook zeggen, van alle denominaties van het anarchisme.

Want het zijn toch voornamelijk anarchisten die zich bezighouden met het bestuderen van andere anarchisten, wat eigenlijk logisch en redelijk is, maar toch stuit op de ongemakkelijke verhouding van strijders tegen staat en kapitaal met zoiets als Academia. Reken maar dat liberalen, om maar een categorie te noemen, die een conferentie over het liberalisme houden op een universiteit geen moeite zullen hebben met het onderdak geboden door deze instelling. En misschien moet die spanning ook wel blijven. Maar laten we ook zeker niet toegeven aan types die zeggen dat het bestuderen van anarchisten niet aan anarchisten overgelaten moet worden.

Bij de evaluatie werd de kwaliteit van de inleidingen zeer goed bevonden en de algemene mening was dat er meer conferenties als deze gehouden moeten worden. Gezien de voorbereidingstijd zal het wel niet alweer 2009 worden. Afgezien van een plenaire bijeenkomst onder leiding van Netwerkoprichter en -voorbereider Dave Goodway waren er steeds aparte parallelle zittingen

van werkgroepen. Ik maakte deel uit van de Religious Anarchisms-groep, en kan hiervan vermelden dat het zeker de eerste keer was dat hieraan conferentie-ruimte/tijd werd besteed. Deze zittingen hebben geleid tot het oprichten van het subnetwerk ASIRA (Academics and Students Interested in Religious Anarchisms), welk acroniem ook nog een godennaam blijkt te zijn. De inleidingen van deze groep worden gebundeld in boekvorm en zijn dan ook niet te vinden op de website *http://www.anarchist-studies-network.co.uk* waar veel andere inleidingen wel te vinden zijn. ASIRA heeft evenwel een eigen zijtak op deze site.
André de Raaij

HARD RAIN 7

De recessie komt eraan. We zitten nu middenin de kredietcrisis en we hadden al een klimaatcrisis en een energiecrisis. En niet te vergeten al jaren een systeemcrisis, een crisis van het politieke systeem. Eerder al, maar sinds Pim Fortuyn nadrukkelijk zichtbaar, kraakt het politieke systeem in zijn voegen. Maar de economische en bestuurlijke kaste slaat terug. Na het veelzeggende 'neen' tegen Brussel in 2005 zijn referenda praktisch de nek omgedraaid, de toegang tot de rechter bemoeilijkt, en er worden suggesties gedaan om buitenparlementaire bewegingen en nieuwe politieke partijen subsidie te onthouden. Met de regelmaat van de klok wordt er ook geroepen om hogere kiesdrempels en centralisering van het bestuursapparaat.
En hoewel we nu weer de naam van de politiek econoom Karl Marx regelmatig in de media tegenkomen, valt te vrezen dat vooral de rechtse populisten garen zullen spinnen bij de aanstormende recessie. Gunstige tijden worden het waarschijnlijk voor Geert en Rita, want als er banen gaan verdwijnen, zullen migranten nog minder welkom zijn.
De Marokkaanse Nederlander Ahmed Aboutaleb (PvdA) wordt burgemeester van Rotterdam als opvolger van Ivo Opstelten (VVD). Dat had Hans Janmaat nog eens moeten meemaken! Maar ook Ronald Sørensen, de fractievoorzitter van Leefbaar Rotterdam, schuimbekte van woede toen dat nieuws bekend werd. Hij zei in *de Volkskrant* van 18 oktober dat de PvdA Rotterdam nu straft omdat de stad in 2002 op Pim Fortuyn stemde. Het rechts-populistische Leefbaar Rotterdam had haar voormalig havenwethouder Wim van Sluis naar voren geschoven voor die post en in een peiling van het huis-aan-huis weekblad *De Havenloods* behaalde deze accountant inderdaad veertig procent van de stemmen ('Wim wint!!!'). Maar in *NRC Handelsblad* van 20 oktober sprak raadslid en ex-wethouder Marco Pastors zijn fractievoorzitter tegen: 'Aboutaleb staat dichter bij ons dan bij de PvdA'. Daarmee doelde hij op de harde opstelling van Aboutaleb in het huidige integratiedebat. Dat was de reden dat Pastors als LR-vertegenwoordiger in de vertrouwenscommissie voor de burgemeestersbenoeming zich uiteindelijk bij de grote meerderheid die Aboutaleb verkoos boven Van Sluis aansloot. Bij degenen die eerder het vraaggesprek lazen dat het weekblad *Binnenlands Bestuur* van 25 juli met hem had, ging echter een lichtje branden. Want Pastors zei daarin letterlijk dat hij liever wethouder dan raadslid is. Dat alles als consequentie van de beslissing van LR in 2006 om niet samen met de PvdA Rotterdam te gaan besturen. Die hoge prijs ('als tweede partij van de stad met veertien zetels in de oppositie') zegt Pastors bij de volgende verkiezingen in 2010 niet nog eens te willen betalen. En zo wordt de toenadering van Pastors tot de PvdA fractievoorzitter Peter van Heemst heel wat begrijpelijker.
Overigens zal *de AS* in een van de komende afleveringen aandacht besteden aan de Rotterdamse politiek en dan met name aan het rechtse populisme dat in de periode 2002-2006 aan de macht was. Veel steun kreeg LR toen van Opstelten die een *zero tolerance* beleid nastreeft en nog steeds goed kan opschieten met de rechtse populisten. 'Spierballentaal' kopte d*e Volkskrant* van 9 oktober met recht boven een artikel over de Rotterdamse bestuurders en hun veiligheidsbeleid, waarbij onder meer de studie van de Tilburgse hoogleraar bestuurskunde Pieter Tops ter sprake komt. En eerder al, op 9 september, kopte *NRC Handelsblad*: 'Bange burger mag steeds minder in strenge stad.' Tops is ronduit een bewonderaar van Opstelten en ook kritiekloos over LR. In zijn boek *Regimeverandering in Rotterdam* (2007) beschrijft Tops hoe na de moord op Fortuyn een volslagen andere wind op het Rotterdamse stadhuis ging waaien. Inperking van burgerrechten werd eerder regel dan uitzondering in het alles overheersende veiligheidsbeleid. Was repressie vroeger sluitstuk van het beleid, nu komt dit op de eerste plaats, vóór preventie en zorg. Tegelijk raakte een nieuw ambtelijk jargon, vol militaire terminologie als frontlinesturing, stadsmariniers en herovering van de wijken in de mode. In de stad die aldus Opstelten de verkeerde lijstjes aanvoert, wordt zelfs een integere criticus als ombudsman Migiel van Kinderen dwars gezeten. LR drong zelfs aan op zijn aftreden!

Op 12 oktober zond Canvas een boeiend tv-interview uit met de nu 81-jarige Noam Chomsky. Waarschijnlijk was dit vraaggesprek met 's werelds bekendste anarchist enkele weken eerder opgenomen, want slechts kort kwam de kredietcrisis ter sprake. Veel uitgebreider ging Chomsky in op de rol van de westerse media en het terrorisme dat niet op 11 september 2001 is begonnen, aldus Chomsky, maar begin jaren tachtig toen de VS de contra's in Midden-Amerika gingen faciliteren. Wat ik niet wist is dat Chomsky zijn eerste artikel schreef toen hij een jaar of tien was. De directe aanleiding was de val van Barcelona in 1939. Hij vertelde dat hij van jongs af aan het verloop van de burgeroorlog in Spanje had gevolgd en dat hij in de oorlogsjaren alle tweedehands boekwinkels in New York had afgelopen om literatuur erover op de kop te tikken.

Alweer vijftien jaar terug verscheen Jan Meijers' studie over F. Domela Nieuwenhuis. Misschien tijd dus voor een nieuwe biografie en jazeker, die is inmiddels onderweg. Historicus Jan Willem Stutje werkt er hard aan en een eerste resultaat van die arbeid valt te lezen in nr. 2/2008 van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*. In zijn artikel 'Revolte en melancholie' schetst hij Domela als een romantisch revolutionair. Romantisch in de zin van protest tegen de moderne wereld, geïnspireerd door een prékapitalistisch verleden en gericht op de droom van een ideale samenleving. Volgens Stutje past Domela in een romantische traditie die van Multatuli tot Provo loopt.
Een mooi artikel van politicoloog Paul Lucardie in het zomernummer 2008 van het kwartaalblad voor linkse politiek *De Helling* (www.dehelling.nl) over GroenLinks. In zijn ideologie zoekt GL een evenwicht tussen individualisme en gemeenschapszin, tussen zelfontplooiing en solidariteit, tussen vrijheid en duurzaamheid. Dat betekent volgens Lucardie, die zich op Murray Bookchin baseert, rekening houden met iedereen maar niet zelf het kind van de rekening worden. Verder in dat nummer artikelen en een fotoserie over de republieken in de Kaukasus en een artikel (met reactie van GL-parlementariër Kees Vendrik) van politiek econoom Jasper Blom over de kredietcrisis. Zijn conclusie is: democratiseer de financiële markten. Maar of dat nu de oplossing is?
Zeev Sternhell, hoogleraar politieke wetenschappen in Jeruzalem en wereldwijd bekend door zijn helaas nooit in het Nederlands vertaalde standaardwerk *Ni droite, ni gauche* (1983) over Frankrijk als de bakermat van het fascisme, overleefde eind september een bomaanslag op zijn woning. Hij twijfelt er niet aan, vertelde hij in *NRC Handelsblad* van 3 oktober dat deze aanslag te maken heeft met zijn kritiek op de Israëlische kolonistenbeweging op de bezette Westelijke Jordaanoever. Sternhell vindt het onbegrijpelijk dat de politiek deze extreemrechtse kolonisten niet durft te stoppen. Het is geen

onoplosbaar probleem. Het grootse deel van hen kan aan de Israelische kant van de grens wonen, zegt hij. Gelukkig met de vergelijking met het vooroorlogse fascisme, die sommigen maken, is hij overigens niet. 'Iedere historische vergelijking gaat mank, maar het zijn wel mensen die lachen om de democratie en om de rechten van de Palestijnen…'

Ook zijn vroegere collega en vredesactivist Avishai Margalit, nu hoogleraar filosofie in Princeton (VS) maakt zich grote zorgen om de joodse kolonisten in de Palestijnse gebieden. In een lezing op de universiteit van Nijmegen, waarvan een verkorte versie werd gepubliceerd in *NRC Handelsblad* van 27 oktober, stelt hij de vraag of de joodse kolonisten voor Israel of voor zichzelf kiezen, indien de nederzettingen in het kader van een akkoord met de Palestijnen ontruimd zouden worden. Kiezen de kolonisten in dat geval voor een burgeroorlog?

In dit verband is het ook nuttig het artikel van Gerhard Elferink in *De Vrijdenker* van juni (www.devrijegedachte.nl) te lezen. Hij bespreekt de studie van Ilan Pappe, politicoloog aan de universiteit van Haifa, getiteld *De etnische zuivering van Palestina* (uitgeverij Kok). Pappe laat zien hoe de zionistische kolonisten al een eeuw lang geprobeerd hebben de Palestijnen te verdrijven. In het oktobernummer van het blad staat een kritische reactie van de Belgische zionist Yves van der Steen die Pappe een niet-objectief historicus noemt. In datzelfde nummer zet Enno Nuy in een lang artikel vraagtekens bij het democratische gehalte van Israel. Zijn conclusie luidt dat de joodse staat op zijn best een etnocratie is en het risico loopt uit te monden in een theocratie.

Tot slot. Hard Rain ontving *Aardig*, het blad over filosofie/anarchie in het dagelijks leven, van Atalanta, in Utrecht (www.at-A-lanta.nl). Dit nummer is gedateerd augustus 2008 en de redactie meldt dat het blad opgezet als podium voor discussies en verslagen het roer omgooit. Besloten is om het blad nu jaarlijks als nieuwsbrief van uitgeverij Atalanta uit te geven. Jammer, want ik las Aardig altijd met veel plezier door de soms verrassende invalshoeken.

Na een half jaar verscheen er toch weer een nummer van *Buiten de Orde*, het blad van de Vrije Bond, basisorganisatie voor zelfbeheer en syndicalisme (www.buitendeorde.nl). Dit zomernummer opent met een fraai artikel van Bert van Wakeren over de affaire Wijnand Duyvendak en diens boek *Klimaatactivist in de politiek* (uitgeverij Bert Bakker). Duyvendak groef zijn eigen politieke graf en daarover hoeven wij niet te treuren. Maar *en passant* bracht hij de activisten van de milieu- en energiebeweging schade toe. Zeker nu de propaganda over de toepassing van kerncentrales als 'schone energiebron' door CDA en VVD van stal is gehaald, mag Duyvendak zijn haren uit zijn hoofd trekken.

Verder in dit nummer een discussiebijdrage van Jan Bervoets, die de suggestie doet om de anarchistische federatie in Nederland van de jaren zeventig in een of andere vorm te doen herleven. Terecht constateert hij als mogelijke hobbels voor aansluiting bij de Internationale Federatie van Anarchisten (IFA) dat in het Nederlandse anarchisme weinig begrip bestaat voor (proletarisch) geweld en daarentegen juist weer begrip is voor verwante groepen die actief zijn in de parlementaire politiek en de (traditionele) vakbeweging.

Hans Ramaer

ANARCHISTISCHE BOEKENMARKTEN

Op zaterdag 20 december 2008 vindt in Utrecht de 9-de Anarchistische Boekenmarkt plaats. Ditmaal in Moira, Wolvenstraat 10, van 11-18 uur. In politiek-cultureel centrum ACU, Voorstraat 71, vindt vanaf 12 uur een programma met workshops en lezingen plaats. Om 20 uur begint een cultureel programma. Meer info via a-markt@hushmail.com

Op zaterdag 21 februari 2009 vindt voor de achtste keer in Gent (België) de grote Alternatieve Boekenbeurs plaats. De beurs is gratis en tevens is er een uitgebreid programma met lezingen etc. Er kan ook worden gegeten. Meer info via www.aboekenbeurs.be

UIT HET LAND VAN PROUDHON 8

In Frankrijk worden verwoede pogingen ondernomen om de linkerzijde van het politieke toneel verzameld te krijgen. Een artikel in het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* besteedt er aandacht aan (nr. 1525). Het leert dat in januari 2009 de NPA: Nieuwe Antikapitalistische Partij, het licht gaat zien. 'Niet lachen, niet huilen, maar begrijpen' staat er boven het artikel. Als je het leest, weet je dat het 'socialisme in gevaar' is, zoals Domela Nieuwenhuis ruim een eeuw geleden al schreef. Want ook hier weet men: zodra de NPA de keuze maakt voor de stemmentrekkende partijpolitieke weg, dan is het een dag later afgelopen met de missie, want dan wordt het aanschuiven bij de anderen aan de grote tafel van de macht. 'Het is gewoon rekenen', luidt de conclusie.

Raar politiek landschap hier overigens. Uit een artikel (in nr. 1530) maak ik op dat de meest vreemde eenden in de politieke bijt zich inmiddels van de gedachten van Élisée Reclus bedienen. Het artikel wekt op om naar een uitzending van *Radio libertaire* te luisteren, dat over Reclus' *Evolutie en Revolutie* gaat…

In de reeks van *Le Monde libertaire* die ik hier doorneem (nrs. 1523-1530) meer over bekenden in de libertaire wereld, zoals de vermaarde schrijver Albert Camus (1913-1960) en de legendarische libertaire antimilitarist Louis Lecoin (1888-1971).

Camus krijgt de aandacht (in nr. 1527 en het bijzondere nummer 35) mede vanwege een tweedaagse conferentie over hem, gehouden begin oktober dit jaar, in het dorp in de Province waar hij een huis had, Lourmarin. Titel van de conferentie: 'Albert Camus en de libertairen'. Camus, de man van *De mens in opstand*, in welk boek de vraag centraal staat: Hoe revolutie te maken, zonder dat die uitloopt op terreur? Politiek geëngageerd, redigeert hij ondermeer de tekst voor een statuut over gewetensbezwaren, ten behoeve van de strijd die de libertaire antimilitarist en pacifist Louis Lecoin zijn leven lang voerde. Lecoin, man van grote statuur. In het kader van zijn eigen militaire dienstweigering en zijn vele geweldloze antimilitaristische activiteiten, zat hij bij elkaar opgeteld zestien jaar in Franse gevangenissen. Ook al begin oktober dit jaar werd een dag van activiteiten en lezingen georganiseerd in zijn geboorteplaats (Saint-Amand Montront), om hem en zijn strijd voor de vrede te herdenken. Lecoin, de man die De Gaulle beginjaren zestig op de knieën kreeg, na een vele dagen durende hongerstaking. Lecoin zou de hongerstaking stoppen en De Gaulle zou op kort termijn een dienstweigeringswet invoeren. Zo geschiedde. Enkele maanden nadien werden ruim honderd jongemannen, dienstweigeraars, uit de gevangenis vrijgelaten.

Verder in *Le Monde libertaire* natuurlijk over het bezoek van de paus aan Frankrijk en het verzet daar tegen (nrs. 1523-1525). En dan de financiële crisis. Ook die komt in haar kolommen uitgebreid aan de orde. Maar waar te beginnen, vraagt Pierre Sommermeyer zich af (in nr. 1529)? Als je naar de Amerikanen kijkt, dan denk je: Waar komen ineens die 700 miljard dollars vandaan? En in Europa, ook pardoes miljarden euro-tjes uit de grote hoed getoverd, of in Frankrijk, plotseling 22 miljard euro's om de kleine ondernemingen overeind te houden. Waar zijn de verhalen over de fameuze marktwerking?

Misschien konden die verhalen opgeld doen in de tijd dat Adam Smith leefde (die van de 'onzichtbare hand'). In een tijd waar een overheid (de Amerikaanse in dit geval, maar die niet alleen natuurlijk) zich permitteert om, in 2008, al 47,5 miljard dollars uit te geven alleen al aan de activiteiten van zijn Inlichtingendiensten (*de Volkskrant*, 29 oktober 2008; internet versie) en om geld vrij te maken om oorlogen te voeren (Korea, Vietnam, Irak, Afghanistan), dan kan dat geld alleen nog uit 'krediet' bestaan. Het hele economische leven is op 'krediet' geschoeid, ook het consumeren (geniet nu, betaal later) weten we al heel veel jaren. De 'American dream', het 'Miracle américain' (waarover Sarkozy tot voor kort sprak), het is allemaal

lucht. Je hoeft geen economie te hebben gestudeerd, om dat te doorzien.
Het neo-liberalisme, waarin ook sociaal-democraten zich van harte in kunnen vinden, is gewoon een stelsel van 'sociaal vandalisme'. Het kapitalisme dat daar bij hoort, kan niet anders dan door crisis bestaan. Het is de verwekker van ongelijkheden, van vervuiling, van over-consumptie, van verrotting, van werkloosheid, van onzekerheid, van oorlogen, van afbraak, van dictaturen… *Le Monde libertaire* komt helemaal los (nrs. 1526-1530).
In dit geval mogen de drie bijdragen over de financiële crisis van Jacques Langlois niet ongenoemd blijven. Hij is kenner van het werk van Proudhon en een oud-medewerker op top niveau van het Franse nationale energiebedrijf (EDF). Hij schrijft niet alleen over de oorzaken van de crisis, maar in zijn artikel 'Geld, bank en financiën' maakt hij ook duidelijk hoe een proudhonniaanse benadering van de financieringsproblematiek er uit zou zien. Geld, dat is bij Proudhon voor alles een collectief instituut, een maatschappelijke creatie.
Geen privé-zaak dus, want dan wordt het een instrument van ongelijke machtsverdeling (zie nrs. 1526, 1529, 1530). Het creëert dan een 'systeem van ongelijkheden', zullen we zien in het boek van Alain Bihr en Roland Pfefferkorn (zie de bespreking van dit boek elders in dit nummer). Nu de affaire Siné.

In zijn 'Hard Rain 6' verwacht Hans Ramaer dat ik in mijn rubriek wel op de kwestie Siné terugkom. En jawel ! Wat is er zoal aan de hand? Het Franse satirische weekblad *Charlie Hebdo* ontsloeg een aantal maanden geleden de 79 jarige politiek tekenaar en colomnist, Maurice Sinet, beter bekend onder de naam Siné. Reden van ontslag: hij zou zich hebben schuldig gemaakt aan het doen van 'antisemitische uitlatingen'.
In een spotprent neemt Siné de zoon Jean van de Franse president Sarkozy op de hak door naar zijn aanstaande huwelijk met een erfgename van het gefortuneerde Franse winkelbedrijf Darty te verwijzen. Daarbij wordt ook vermeld dat Jean overweegt zich tot het jodendom te bekeren, om zo dezelfde religie aan te gaan hangen als zijn aanstaande echtgenote.
Deze twee feiten zijn van algemene bekendheid, want 'de bladen' hadden er al ruim aandacht aan besteed. Alleen Siné maakt spottend duidelijk dat het om een geldhuwelijk gaat. En kennen we overigens niet allemaal het gezegde dat 'Parijs een mis waard' is: om je tot keizer te laten kronen, zal je eerst rooms moeten worden…
Er is dus iets anders aan de hand. Dat andere is, dat de slippendragers van de 'macht' het antisemitisme aan het instrumentaliseren zijn. Die slippendragers gebruiken het wapen van het antisemitisme als politiek instrument om de vrijheid van meningsuiting vanuit die invalshoek in te perken. Dat komt juist machthebbers goed uit.
De linkse Franse filosoof Alain Badiou weet precies waarover het gaat. Dat blijkt uit zijn reactie, gepubliceerd in het Franse dagblad Le Monde (25 juli 2008), op aanvallen op hem ondermeer van borstharenventer Berhard-Henri Lévy (BHL). Wat leert die reactie?
Badiou's voorlaatste boek richt zich tegen Sarkozy en vanuit het niets wordt hij van antisemitisme beschuldigd. Vandaar de opening van zijn artikel, waarin hij erop wijst dat het inmiddels al jaren aan de gang is om over mensen die je niet ziet zitten, te insinueren dat het om een antisemiet gaat… Badiou slaat in zijn artikel daarom hard naar luitjes als BHL, die zich van dit venijn bedienen, terug. En onze Siné? Ook die slaat terug.
Sinds kort komt hij uit met zijn eigen weekblad, getiteld: Siné Hebdo (met bloedspetter op Siné). De nummers die tot nu van *Siné Hebdo* zijn verschenen, leveren een staaltje van veelal absurde overdrijvingskracht. Korte bijdragen van allerlei medewerkers en heel veel bizarre, confronterende tekeningen en karikaturen van even zovele andere medewerkers.
Hoe krijgt iemand het voor elkaar een nieuw weekblad te beginnen met een verkochte

oplage van 150.000 exemplaren? Siné verklaart zich. Je hebt 2400 euro nodig, die we met zijn drieën bijeen brachten. Mijn vrouw en ik klopten aan bij een bevriend iemand, die voor ons een 'maatschappij' op papier zette. We namen contact op met wat oude andere vrienden en ook met Michel Onfray (de in Frankrijk en daarbuiten bekende libertaire filosoof), die wij niet goed kenden, maar die we wel zeer bewonderen ...
Zo hadden we een echte vereniging, van 'slecht opgevoeden', om legaal allerlei giften te ontvangen en om zo de uitgeverij 'Les Éditions de l'Enragé' te helpen overleven. De voorzitter van de vereniging is mijn schoonzoon, mijn dochter is correctrice, mijn zoon houdt zich met de abonnementen bezig, mijn vrouw is hoofdredacteur ...
We hebben alle vrienden en vriendinnen bij ons thuis uitgenodigd en zijn van start gegaan. Het is heel eenvoudig allemaal en je moet woede in je lijf voelen. Iedereen heeft aanvaard dat er geen geld te verdienen is; de drukker heeft ons krediet verstrekt ... Niets bezorgt me meer plezier dan me de smoelwerken van mijn oude baas en zijn vazallen voor te stellen, schrijft Siné in het tweede nummer.
Wat valt er over de inhoud van het weekblad te melden? Je moet het zelf *zien* (tekeningen) en je moet de *titels* boven de korte stukjes tot je door laten dringen. 'Legale maffia: het kapitalisme gek geworden'. 'Gedood in Afghanistan en gelukkig...' ('... ik tenminste, want nu is het niet nodig me rot te werken om mijn schooldiploma's te halen om een medaille te verdienen', laat een gedode Franse soldaat vanuit zijn doodskist weten).
Op het omslag van het betreffende nummer prijkt een gescande kop van Sarkozy met daaronder de tekst: *uiterst gevaarlijk*; haalt kinderen op en stuurt ze naar Afghanistan!

Tot slot nog twee elders verschenen teksten. De eerste heeft als onderwerp het anarchistencongres om tot oprichting te komen van de Eerste anarchistische internationale. Het congres werd in Amsterdam gehouden in 1907. Het was met name Christiaan Cornelissen die zich met de organisatie ervan bezighield. De tekst draagt de titel *Le congrès anarchiste d'Amsterdam, 1907-2007, Un siècle d'anarcho-syndicalisme* (uitgegeven door Le Temps perdu, Orthez, 2007; 247 pag., 18,- euro).
Drie auteurs, Ariane Miéville, Gaetano Manfredonia en Hélène Finet belichten in dat boek de discussie die tijdens dat congres tussen de bekende anarchisten van toen, zoals Malatesta, Rudolf Rocker, Emma Goldmann, Pierre Monatte en natuurlijk Christiaan Cornelissen heeft plaatsgevonden. Domela Nieuwenhuis moest er niets van hebben. In die week hield hij zich bezig met een antimilitaristisch congres. Maar hij liet van zich horen op het anarchistencongres. Dat wordt behandeld onder het kopje 'L'incident Nieuwenhuis'. Het boek, en drie andere met het onderwerp samenhangende teksten, is uitgekomen naar aanleiding van een in oktober 2007 tweedaags colloquium over het congres van 1907.
De laatste tekst voor deze keer, betreft een aflevering van het Franse anarchistische tijdschrift *Réfractions* (nr. 20, 2008). Het thema luidt 'De Mai 68 au débat sur la postmodernité, Enjeux actuels del'émancipation' (Van mei 68 tot het debat over het postmodernisme, Actuele uitdaging tot emancipatie). Postmodern?
Als 'modern' verwijst naar de tijd van de Verlichting, dan is 'postmodern' te begrijpen als een indicatie betreffende een tijdvak ná de Verlichting. Wie de wind van de Verlichting uit de revolutionaire hoek voelt waaien, merkt bij het postmodernisme dat de wind vanuit een andere hoek komt. De vraag is: een contrarevolutionaire hoek soms? Mogelijk. Waar het hier allemaal om draait is, wat er gebeurt als men anarchistische ideeën op die vraagstelling loslaat. Dan kom je ondermeer het 'postanarchisme' tegen. Enkele auteurs in *Réfractions* zijn er eens voor gaan zitten om dat te ontmantelen. En meer ! Gedegen en verzorgd.
Thom Holterman

STERKE VERHALEN 1

In de turbulente tijden die we nu beleven, tart de werkelijkheid van alledag regelmatig de stoutste fantasie. Vaak weet je niet eens of je blij moet zijn of juist bezorgd. Stort het kapitalisme totaal in, zoals eerder het communisme? Is het einde van het grote slempen in de VS ook het einde van een tijdperk? Wij hadden thuis vroeger een 45-toerenplaatje van Shell (kreeg je toen kennelijk in plaats van Air Miles aan de pomp) met een jaaroverzicht in een soort hoorspelvorm en op enig moment was een of andere dictator uit Latijns-Amerika verjaagd. Toen diens opvolger in het regeringspaleis de schatkist opende (ik genoot als kind van het ingelaste geluid van knarsende scharnieren) was het een ogenblik doodstil. En daarna hoorde je met krom Zwarte Piet-accent: 'Caarrrrámba! Hélemaalll llléég!'

Een vergelijkbare uitroep zal ook Barack Obama dezer dagen slaken. Alles wat hij en zijn tegenstrever in de verkiezingsstrijd hebben weggegeven aan belastingverlagingen vond ik al zo totaal ongelofelijk, zeker in het licht van de kredietcrisis, nota bene veroorzaakt en ontstaan in het leidende land van het kapitalisme zelf. Zal die mentaliteit van het collectief op andermans rug leven, van het permanente potverteren zonder veel tegenprestatie of reëel onderpand ooit veranderen? De media staan bol van de verhalen over oorzaken en gevolg, de deskundigen buitelen over elkaar, de lezers worden om de oren geslagen met duidingen. Maar hoe boeiend de analyses vaak ook zijn, een aanzienlijk deel blijft giswerk en niemand weet hoe het verder gaat.

Marcel van Dam was er vroeg bij om in *de Volkskrant* (25 sept.) de drang om het kapitalisme af te schaffen te relativeren. 'Er is niets dat er op wijst dat Amerika eraan toe is de tering naar de nering te zetten. Met de oplossing van de huidige schuldencrisis wordt een voorschot genomen op de volgende.' Hij vindt de uitspraak van Wouter Bos, dat 'deze vorm van kapitalisme' voorbij zou zijn, getuigen van grote naïviteit. Hebzucht is de motor van het kapitalisme, er is zowel in de VS als Europa weinig kans op dat die hebzucht echt beteugeld wordt. Daar zowel als hier zijn immers de experts die alle ellende veroorzaakt hebben precies degenen die het schip weer vlot mogen trekken. Als uitvoerend leider van zijn staatsreddingsplan heeft Wouter Bos een kampioen graaier aangesteld, die eerder de onderneming waar hij als topmanager was aangesteld in zijn geheel wilde uitleveren aan een van die IJslandse banken die als eerste in Europa omvielen. En Bos heeft geen streep willen zetten door de bonussen van tientallen Fortis-managers, ook al hebben die het internationale bankimperium met z'n allen naar de kloten geholpen. Te vrezen valt dan ook, dat Bos voor de Bühne doet alsof 'matiging' van de graaierij de bedoeling is.

Dat beeld werd versterkt toen begin november zijn benoemingen van overheidscommissarissen bij verzekeraar Aegon bekend werden: ex-chef Arthur Docters van Leeuwen van de binnenlandse veiligheidsdienst en Karla Peijs. Dat zijn geen nieuwe bezems die bij Aegon de boel zouden kunnen schoonvegen, maar types die het establishment al schragen zolang ze leven. Peijs was van 1992 tot 2003 al commissaris bij Aegon en Docters van Leeuwen was van 1999 tot 2007 bestuursvoorzitter van de Autoriteit Financiële Markten, terwijl hij evenals de financieel directeur van Aegon bestuurder is van het Holland Financial Centre, dat internationale bankiers wil interesseren om hun imperia vanuit Nederland te runnen. Beiden hebben derhalve dik boter op hun hoofd. Er zal dus ook in het straatbeeld niet veel veranderen: waren het niet altijd al de banken, de kerken en de verzekeraars die de duurste kantoren bouwen en deze misplaatste, doorgaans ook nog smakeloze, tempels van met marmer, graniet en glas bekleed staal en beton op de meest in het oog lopende plekken laten verrijzen?

Wie mocht hopen op althans een vermindering van militaire uitgaven kan dat volgens de historicus Dominic Lieven, specialist in geopolitiek, in *NRC-Handelsblad* (26 okt.) ook vergeten. De VS heeft nog lang niet geaccepteerd dat het niet langer in staat is te decreteren wat er in de wereld moet gebeuren. Supermachten hebben in de geschiedenis zes karakteristieke eigenschappen gemeen. Ze beschikken in hun hoogtijdagen over militaire, ideologische, politieke, economische, demografische en geografische macht. De VS hebben onder Bush fors ingeboet op vier van deze zes kerncompetenties. In Irak en Afghanistan zijn voor het oog van de wereld militaire, maar vooral ook ideologische ambities gesneefd (de mislukte oplegging van een democratisch model), in Guantanámo is de ideologie van de rechtsstaat bezoedeld, in Georgië hebben de VS politiek geen vuist kunnen maken en op Wall Street is Amerika zijn economische superioriteit kwijt.

Toch leidt dat alles in de ogen van Lieven niet tot een echte onttakeling van het kapitalisme, al was het maar omdat geen van de westerse mogendheden, inclusief Japan, de VS kwijt willen. Ze hebben de grootmacht hard nodig als tegenwicht tegen het opkomende China en in mindere mate India. En vergis je niet, zegt Lieven, 'de Amerikaanse industriebasis mag zijn uitgehold en de VS zijn niet meer leidend in technologische consumptiegoederen, maar net als Rusland na de desintegratie van de Sovjet Unie heeft Amerika op één industrieel terrein nog wel de leiding: in de militaire industrie.' Dat gegeven, in samenhang met het niet wezenlijk aangetaste geloof van de Amerikanen in hun ideologische superioriteit, doet veeleer een toename van verkrampte conflictbeslechtingen verwachten dan een vermindering. Wie hoopt dat Obama dat tij kan keren, is een onverbeterlijke optimist. Zie de geschiedenis van die vorige man op wie de wereld, eh 'het vrije westen' zijn hoop had gesteld, J.F. Kennedy.

Naast vele verschillen tussen de Amerikaanse en de Europese legitimatie van het ideologische kampioensmodel, dat met het zozeer uitgeholde verzamelbegrip *democratie* wordt aangeduid, zijn de afgelopen maanden toch ook allerlei gelijkenissen in beeld gekomen. Toen McCain en zijn politieke partner Palin in de verkiezingscampagne Obama trachtten te besmeuren met diens connectie met Bill Ayers, de voormalige Weatherman-activist, lag de vergelijking met de smerige uitrangering van Wijnand Duyvendak in de Tweede Kamer voor de hand. Opmerkelijk dat *De Telegraaf*, nu hand in hand met zijn internetpendant *Geenstijl.nl* – eigendom van het mediaconcern – na zijn vuile oorlog tegen links in de jaren '60-'80 zich opnieuw aandient als activistenjager. Goed, dat er in ieder geval op internet nu een vervaarde tegenhanger actief is in de vorm van *Geencommentaar.nl*, waar je stap voor stap kunt teruglezen hoe het bedenkelijke mediaproces zich ontwikkelde.

Dat de gewraakte betrokkenheid van Duyvendak bij *Bluf!*, dat een podium bood aan Onkruit voor het publiceren van de op overheidsinstanties buitgemaakte documenten, maar een opmaat was naar het eigenlijke spel bleek toen het debat rap werd verlegd naar de vraag of buitenparlementaire acties tegenwoordig nog wel gerechtvaardigd zijn! Daar werd opeens Greenpeace bijgehaald, dat steenblokken dumpte in de Waddenzee om vissers te beletten hun – nota bene *parlementair* aan banden gelegde – sleepnetpraktijken voort te zetten. De kwestie is voorlopig bijgelegd met een convenant tussen de vissers, de overheid en milieuorganisaties, maar duidelijk is intussen wel, dat *De Telegraaf* zijn oude identiteit hervonden heeft. Een aanbeveling voor iedere activist om hier extra alert op te zijn!

Dan nog wat kleinere, niettemin ook redelijk sterke verhalen. Het sinds de vorige jaargang qua vormgeving weer wat aantrekkelijker uitgevoerde maandblad van De Vrije Gedachte, *De Vrijdenker,* heeft een boeiend novembernummer uitgebracht. De editie opent met de Anton Constandselezing, die Paul Cliteur op 13 september hield. Cliteur schetst hoe hij begin jaren tachtig bij DVG verzeild raakte en zich liet inspireren door mannen als Constandse, die voor de nieuw-

komers de verbindende schakels waren met het tijdperk van het interbellum toen het vrijdenken een grote invloed op de samenleving had. Veel van de huidige verworvenheden, deels vastgelegd in de grondrechten, zijn in die tijd tot stand gekomen. Het eigenlijke betoog van Cliteur gaat over wat hij beschouwt als de twee pijlers van het vrijdenken: religie heeft kwade kanten die permanent kritiek behoeven (1) en de vrijheid van meningsuiting is van levensbelang voor de ontwikkeling van de cultuur (2). Hij onderbouwt deze interpretatie van het begrip vrijdenken op een heldere wijze, aan de hand van voorbeelden uit het werk van spraakmakende voorlopers als John Stuart Mill en William Kindon Clifford. Oude koek?

Helemaal niet, zegt Cliteur, kijk maar naar het gegeven dat juist de betekenis van religiekritiek én de vrijheid van meningsuiting 'in our lifetime' zo onder druk staan. Deze beginselen kunnen de BV Nederland immers opeens *iets kosten.* Het bespotten van een heilige figuur door een cabaretier kan een olie- of productenboycot veroorzaken, de liquidatie van een Nederlandse staatsburger of een aanslag op een volle metro.

In *De Vrijdenker* ook de rede die Max Pam uitsprak bij zijn 'laudatie' als vrijdenker van het jaar 2008. Daarin vertelt hij hoe zijn ouderlijk milieu hem als vrijdenker heeft gevormd. Zijn ouders woonden voor de oorlog in een huis van de Dageraad, zijn vader was een bekend links en antireligieus journalist, maar ook een van de oprichters van de Arbeiders Vereniging voor Lijkverbranding, in een tijd dat cremeren nog wettelijk verboden was. Zijn ouders neigden echter eerder naar Troelstra dan naar Domela.

Vermeldenswaard in dit nummer van *De Vrijdenker* tenslotte is ook de tekst van een lezing die Rein Zunderdorp, voorzitter van het Humanistisch Verbond, hield tijdens de Algemene Ledenvergadering van De Vrije Gedachte dit jaar. Hij reageert op een pamflet van Floris van den Berg, bestuurslid van De Vrije Gedachte, waarin deze pleit voor actie tegen de 'gevaarlijke ziekte' die religie heet. Zunderdorp vindt dat hij daarmee 'teveel mensen als vijand ziet' waardoor je ook 'potentiële vrienden bestrijdt en meer vijanden maakt dan nodig is.'

Dit lijkt me exemplarisch voor het actuele gebrek van het Humanistisch Verbond: strijdbaarheid. In die club hebben allemansvrienden als Zunderdorp het al jaren voor het zeggen en halen ze uit pure bestaansnood (het HV heeft nog maar een krappe vijfduizend, merendeels stokoude, leden) zelfs hele kerkgenootschappen als de *Alevieten* binnen. Het atheïsme binnen het HV wordt steeds verder teruggedrongen en het grappige is dat de oudjes het niet eens merken, er althans jaarvergadering na jaarvergadering geen aanstoot aan nemen. De HV-leden lopen als makke schapen achter het zelf trouwens ook overwegend visieloze bestuur aan.

Heel goed mogelijk dat over een jaar of vijf het HV weinig meer is dan een supportersclub van *Human*, de humanistische omroep, die met ruim geld uit de staatsruif kan opereren en in haar jacht naar gunstige kijkcijfers en bestendiging van de omroepgelden nog maar weinig humanisme en al helemaal geen atheïsme in haar programma's stopt. Een teken aan de wand voor die ontwikkeling is het gegeven, dat de website van het HV door *Human* wordt bekostigd en onderhouden en dat niet alleen het internetdomein op naam van de omroep staat: *www.human.nl,* maar ook een groot deel van de 'content', die door omroepmedewerkers wordt aangeleverd en geactualiseerd.

Tenslotte nog iets heel anders. In het kader van de digitalisering van oude bronnen lijkt het erop, dat ook aanhangers van de anarchistische inspiratie bediend worden. Zo blijkt uit een stukje van Lex Veldhoen in *NRC* (4 sept.) over het museum *Mundaneum* in Mons, België, dat een deel van het daar aanwezige zes kilometer (!) beslaande archiefmateriaal, sinds 1895 verzameld op initiatief van tramfabrikant Paul Otlet om de wereldvrede dichterbij te brengen, op internet wordt ontsloten. Dat betekent: scannen, scannen en nog eens scannen, en de resultaten online publiceren. Een klus die jaren zal vergen, maar waarbij de archiefbeheerders zich blijkens uitlatingen van hoofdarchivaris Stephanie Manfroid vooral zullen richten op anarchisme, pacifisme en feminisme. Voor meer info: *www.mundaneum.be*.

Vergelijkbaar, maar al een heel eind op slag met digitalisering van oude bronnen, is de website www.dbnl.nl, de *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*. Gelukkig wordt literatuur in dit verband breed geïnterpreteerd, zodat ook maatschappelijke verhandelingen, politieke betogen en ideologisch getinte essays worden gedigitaliseerd. Zo is bijvoorbeeld werk van Ferdinand Domela Nieuwenhuis (o.a. *Van Christen tot anarchist, Handboek van den vrijdenker*), Anton Constandse (*Grondslagen van het anarchisme, Anarchisme van de Daad* e.a.) en Arthur Lehning al toegankelijk gemaakt. Zelfs het complete *De Socialisten. Personen en stelsels* van H.P.G. Quack is online ter inzage. Groot voordeel naast de hernieuwde beschikbaarheid is natuurlijk de snelle doorzoekbaarheid, omdat digitaal zoeken veel sneller en gerichter gaat dan op het oog. Zoeken op bijvoorbeeld *liefde* in een gescand werk levert in één handeling alle passages op waarin dat woord voorkomt. Dat bracht mij toch onwillekeurig een geluksgevoel. Want zo blijven sterke, liefdevolle verhalen eens te meer: onuitroeibaar!

Boudewijn Chorus

BOEKBESPREKINGEN

ANARCHISME IN KORT BESTEK

Ik ben een fan van Colin Ward, met name omdat deze Engelse journalist en schrijver over onder meer bouwen en wonen als géén ander de logica van libertaire ideeën en de praktische toepassingen daarvan op een zeer begrijpelijke manier uiteenzet. Ooit zei hij over zijn onvolprezen *Anarchy in action* (1973), waarvan een Nederlandse vertaling verscheen, dat iedereen moet kunnen snappen wat anarchisten bezielt.

Ward heeft inmiddels tientallen publicaties op zijn naam staan, voor een deel eerder besproken in dit tijdschrift. Onlangs kwam ik weer zo'n klein juweeltje van hem tegen, dat voor de insider nauwelijks nieuws bevat, maar toch een lust is om te lezen. In een mooi vormgegeven boekje voert Ward de lezer door anarchismeland, leert er de rijke historie van kennen en ervaart hoe voor de hand liggend anarchistische ideeën vaak zijn. (HR)

Colin Ward, Anarchism. A very short introduction; Oxford University Press, Oxford 2004; 109 pag.; geïll.; 10,95 euro (onder meer verkrijgbaar bij De Rooie Rat, Utrecht).

FILOSOFIE AGENDA 2009

'Niet elk probleem dat deze of gene met zijn vriendin heeft is noodzakelijkerwijs het gevolg van de kapitalistische productiemethoden' meldt Marcuse in week 31. En van Berkeley wordt in week 11 aangehaald: 'Anderen praten, schrijven en vechten inderdaad over vrijheid en spelen er mooi weer mee; maar alleen de vrijdenker is werkelijk vrij.'

Ook al had Kant geen agenda, de hedendaagse mens, 'zelfs de hedendaagse denker', kan volgens de makers van dit mooie boekje niet meer zonder.

Naast alle gebruikelijke agenda-informatie bevat deze filosofie-agenda stukjes over een afwassende Feyerabend, een voetballende Sokrates, stukjes van Nederlandse denkers, adressen en veel ruimte voor eigen aantekeningen. De week is overzichtelijk verdeeld over een linker en rechter bladzijde, dus in een keer te overzien. Links onderaan (dat kan niet missen in deze agenda) steeds een prikkelende uitspraak van een filosoof. (RW)

Patrick van IJzendoorn e.a. Filosofie Agenda 2009, Boom, Amsterdam 2008, 14,95 euro.

CULTUURGESCHIEDENIS

Aan de uitgebreide reeks uitgaven van het werk van de Rotterdamse filosoof Jan Börger heeft Wim de Lobel (zie *De AS* 163) opnieuw een deel toegevoegd. De verhandeling van de sterk door Hegel en Bolland beïnvloedde denker Börger over het begrip mens in de cultuurgeschiedenis verscheen oorspronkelijk in 1936.

Volgens Börger valt de cultuur historisch in te delen in twee perioden. De eerste loopt van de primitieve mensheid tot en met de antieke cultuur. De tweede is de periode van de Europese cultuur. Deze periode kenmerkt zich door het op zichzelf betrokken zijn van het zelfbewustzijn, waarvan de werkelijkheid als zelfkennis het uiteindelijke resultaat is. Aldus Börger. In deze studie tekent zich een rode draad af die verweven is met het Griekse mythologisch wijsgerig denken.

De verhandeling wordt uitgebreid ingeleid door Wim de Lobel, waarbij verscheidene Griekse filosofen, Spinoza, Hegel en Heidegger de revue passeren. Veel aandacht ook schenkt De Lobel aan de relatie tussen (beeldende) kunst, mythologie en wijsgerig denken. (HR)

Jan Burger, De eeuwigheidszang der verlorenen. Over het begrip mens in de cultuurgeschiedenis van de mensheid; oorspronkelijk Rotterdam 1936, heruitgave met een inleiding van Wim de Lobel: Jan Börger Bibliotheek, Moerkapelle 2008; geïll.; 193 pag.; 14,50 euro (incl. porto); bestellen via postgiro 77036 tnv Jan Börger Bibliotheek, Moerkapelle.

BERNHARD GATE

Bijna onopgemerkt verscheen er weer een boek over de enige jaren terug overleden prins Bernard, dat veel bekende maar ook zeker ook veel onbekende belevenissen van hem beschrijft. Onvermijdelijk ontleent Ton Biesemaat veel feiten aan de magistrale biografie die Wim Klinkenberg in 1979 schreef. Maar ook moet als bron de serie onthullende artikelen die Igor Cornelissen in april 1980 in het weekblad *Vrij Nederland* publiceerde, nadrukkelijk genoemd worden.

Deze artikelen handelen over de familie van Bernhard: zijn moeder prinses Armgard, zijn broer Aschwin en niet in de laatste plaats zijn stiefvader Pantchulidzev, de levensgezel van Armgard en degene die volgens de onderzoekscommissie Donner (1976) de steekpenningen van Lockheed incasseerde. Omdat de serie artikelen nooit in boekvorm is verschenen, valt het toe te juichen dat de schijnwerper alsnog wordt gericht op de familie Zur Lippe.

Het begon ooit met Michael graaf Soltikow, een Duitse journalist die actief was voor de Abwehr, de contraspionagedienst van de Wehrmacht. Hij schreef na de oorlog enkele boeken waarin hij ondermeer onthulde dat Bernhards stiefvader, waarvan het nog maar de vraag is of hij inderdaad kolonel in het tsaristische Rusland was, een verraderlijke rol had gespeeld. Voor Bernhard en zijn familie was Soltikow een permanente bedreiging, die zoveel mogelijk tot zwijgen gebracht moest worden. In de Nederlandse media werd dan ook weinig aandacht besteed aan de beweringen van Soltikow. Eén daarvan was de suggestie dat Bernhard betrokken was bij het herhaaldelijk inseinen van de Abwehr steeds nadat de Duitse plannen om Nederland binnen te vallen (via een lek in Berlijn) in Den Haag al bekend bleken. In dat verband is overigens ook de naam van de latere Nederlandse opperbevelhebber generaal Hasselman gevallen. Hij zou als kapitein bij de Nederlandse staf in Berlijn informatie aan de Abwehr hebben doorgespeeld.

Soltikow zei ook dat SS-en NSDAP-lid Bernhard zur Lippe-Biesterfeld gedurende de oorlogsjaren niet alleen contact bleef houden met zijn voor de Abwehr werkende moeder en stiefvader, maar ook in april 1942 een brief had geschreven aan Hitler met het aanbod 'het stadhouderschap' over Nederland op zich te nemen. Deze stadhoudersbrief zou in 1945 boven water zijn gekomen. Aanvankelijk werd dit ontkend, maar later werd de brief een door de Abwehr gefabriceerde vervalsing genoemd.

Biesemaat volgde het spoor naar die brief en kwam in contact met Jan Heitink, voormalig adjunct-hoofdredacteur van *De Telegraaf* (en tegelijk medewerker van de Franse geheime dienst), die hem bevestigde eind jaren zeventig een kopie van deze brief in Bernhards handschrift en verstuurd vanuit Lissabon, in Parijs te hebben gezien. Waarschijnlijk waren deze brief en andere bezwarende documenten eerder door Soltikow aan de Franse geheime dienst overhandigd.

Wie geïnteresseerd is in de geheimen van het Oranjehuis kan Biesemaats boek niet ongelezen laten. Dat hij nogal eens in herhalingen valt en zo vaak zijsporen bewandelt dat de lezer bijna verdwaalt, moet helaas voor lief genomen worden. (HR)

Ton Biesemaat, Bernhard Gate. Zwarte bladzijden uit het leven van de Prins der Nederlanden; Elmar, Rijswijk 2008; geïll; 288 pag.; 17,50 euro.

EERSTE INTERNATIONALE

Bij Kelderuitgeverij verscheen een fraaie herdruk van een Nederlandse klassieker uit 1973 op het terrein van de sociale geschiedenis. Deze studie van de (toen) jonge historicus Jacques Giele over de Eerste Internationale, de internationale arbeidersassociatie, in Nederland is tegelijk een verkennend onderzoek naar de ontstaansfase van de arbeidersbeweging. Rond 1870 ontstond overal in West-Europa, ook in Nederland, politieke onrust en begonnen jonge socialistische arbeidersverenigingen van scheepstimmerlieden, typografen, sigarenmakers en andere werklieden zich te roeren. De Internationale kreeg aanhang, er ontstonden secties en afdelingen, onder meer in Amsterdam, Den Haag en Utrecht.

Door de Algemene Raad van de Internationale werd Karl Marx tot correspondent voor Nederland benoemd. Tegenover Marx die een strakke, centralistische koers voorstond, ontwikkelde zich rond Michael Bakoenin een stroming die een federatieve organisatievorm bepleitte. Op het fameuze congres in Den Haag in september 1872 openbaarden zich deze tegenstellingen ten volle en werd de strijd definitief beslist. Bakoenin ging nu, gesteund door de anarchistische stroming van vooral Italianen, Fransen en Zwitsers zijn eigen weg. De Nederlandse socialisten kozen voor Bakoenin, niet zo zeer omdat ze het anarchisme omarmden maar veeleer omdat ze de lokale autonomie voorop stelden.

De Eerste Internationale ging nadien snel ten onder. Maar ze is van groot belang geweest als eerste contact van een zelfstandige arbeidersbeweging met het socialistisch gedachtegoed. Een contact dat in jaren 1880 op grotere schaal vorm zou krijgen in de Sociaal-Democratische Bond rond Ferdinand Domela Nieuwenhuis.

Bert Altena schreef een informatieve inleiding bij deze heruitgave, waarin hij Giele portretteert als een veelbelovend historicus die in de jaren zeventig baanbrekend onderzoek verrichtte naar de sociale structuur en stratificatie van Nederland in de negentiende eeuw. Ook ontstond toen onder sociaalhistorici een scheiding der geesten. Enerzijds degenen die de geschiedenis van de arbeidersbeweging in een structurele benadering van de samenleving wilden bestuderen en anderzijds degenen, zoals Ger Harmen, die zich uitspraken voor een geschiedenis van de arbeidersbeweging die een geëngageerde geschiedbeoefening behoorde te zijn. Giele koos voor deze laatste stroming, en werd actief in de redactie van het *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. Rond 1980 besloot hij echter een andere richting in te slaan en zweeg hij voortaan als historicus. (HR)

Jacques J. Giele, De Eerste Internationale in Nederland 1868-1876. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876 (met een inleiding van Bert Altena); Kelderuitgeverij Utrecht 2008; geïll; 272 pag.; 22,50 euro (www.kelderuitgeverij.nl).

WALL STREET-KAPITALISME

Herman Wijffels (CDA-lid, formateur van de regering Balkenende-Bos en vroeger hoog bij de Rabo-bank) weet het zeker: de financiële crisis waarin we verkeren, betekent het 'het

failliet van het Wall Street kapitalisme'. Wijffels die binnenkort vertrekt als bewindvoerder bij de Wereldbank in Washington, zit er nu nog middenin. 'De financiële sector was dominant geworden over de reële economie. En dat hele bestel dondert nu gewoon in elkaar.' Sinds het kapitalisme zegevierde over het failliete Sovjet-communisme zijn volgens hem de remmen losgegaan. 'Die lui op Wall Street voelden zich koningen van het universum.(...) Eerlijk gezegd die hele hypotheekcrisis is één grote roofpartij geweest.' Hij verwacht wel een ommekeer ten goede.

Of dat inderdaad zo is moeten we altijd nog maar afwachten. Minister van Financiën Bos kan met uitschakeling van het parlement (!) banken kopen wat hij wil, en regeltjes aanscherpen, maar als die banken na enige tijd weer aan particulieren verkocht worden, wie garandeert dan dat die hebzuchtige cultuur niet weer opbloeit?

Het opgelegde Amerikanse model waar Wijffels het over heeft is het model van de vrije markt. De charismatische persoon die in de jaren zeventig van de vorige eeuw met zijn medestanders op de Universiteit van Chicago de toen dominante geleide economie de nek om wist te draaien was Nobelprijswinnaar Milton Friedman. Hij en zijn collega's hielden er uiterst conservatieve gedachten op na en geloofden in een radicaal laisser faire. Ze streefden naar een zuiver kapitalisme ontdaan van 'vervormende krachten' als regulerende maatregelen van de overheid en handelsbarrieres. De grote boosdoener voor hen was John Maynard Keynes met zijn ideeën van een gemengde economie waarbij de scherpe kantjes van het kapitalisme werden afgevijld. Die werden uitgevoerd door sociaal-democraten die in Europa in de regering zaten en zo meehielpen na de Tweede Wereldoorlog de status-quo te handhaven. Ook waren die ideeën populair in de wereld van sociale ontwikkelingeconomen die door Friedman c.s met graagte op de vuinishoop van het stalinisme werden gegooid. Een kapitalistische hervorming was hard nodig, meenden de 'Chicago-boys'. Onnodig te zeggen dat hun ideeën exact spoorden met de belangen van multinationals en particuliere bedrijven die hongerig naar nieuwe ongereguleerde markten speurden om daar hun financiële slag te slaan. Het was een strijd van Friedman c.s. tegen de 'welvaartsstaat' en 'de omvangrijke overheid'. Maar hoe was dat alles te tackelen?

Overtuigend bewijst Naomi Klein in deze meeslepende en hoogst actuele studie dat zonder shock-therapie de economische idealen van de 'Chicago boys' (namelijk privatisering, deregulering en bezuiniging op de overheidsdiensten) met politieke steun van president Reagan en zijn opvolgers niet ingevoerd hadden kunnen worden. Grote werkloosheid, honger en ellende van de onder de crisishock murwgeslagen bevolking waren het gevolg maar werden opgevat als 'gezondmaking van de zieke' of regelrecht ontkend. In navolging van de experimenten van psychiater Ewen Cameron op psychisch terrein, dankbaar benut door de CIA, werden shocks en crises benut als hefboom om markten open te breken en het roofzuchtige kapitalisme vrijspel te geven. Dit neo-liberale denken werd onder andere door het Internationaal Monetair Fonds (IMF) waar volgelingen van Friedman aan de touwtjes trokken, gepromoot en met dwang aan landen die in moeilijkheden verkeerden, opgelegd. In Chili bij voorbeeld ging dat, nadat Pinochet met hulp van de Verenigde Staten de gematigde politiek van Allende en medestanders om zeep had geholpen – net als trouwens in Argentinië – met doelbewuste marteling (à la psychiater Cameron) en moord gepaard. De folteraars zelf zagen het anders; volgens hen was sprake van 'genezing'.

In dit boek behandelt Naomi Klein op mondiaal niveau shocks, crises en rampen die natuurlijk van land tot land en van werelddeel tot werelddeel van inhoud en vorm verschillen. Maar altijd komt het neer op het opleggen van de harde kern van neoliberale vrijhandelsdwang met als uitkomst moord en doodslag en een gapende kloof tussen arm en rijk. Natuurlijk op kosten van de belastingbetaler; het gevolg: torenhoge schulden van de Amerikaanse overheid.

De huidige financiële crisis is een logisch gevolg van de neo-liberale praktijk die ook in ons land velen (nog) in de greep heeft. Deze crisis die onvermijdelijk de reële economie aantast, betekent volgens Wijffels het definitieve einde van de 'Washington-consensus'. "We vertelden landen hoe ze het moesten doen, volgens het Amerikaans model. Maar dat heeft nu sterk aan geloofwaardigheid ingeboet". Volgens hem gaan we in de richting van een multi-polaire wereldorde en zal de nieuwe president van de Verenigde Staten zijn land daar "een passende plaats" in moeten geven. Maar Wijffels pleit niet voor opheffing van het kapitalistisch economisch systeem. Het blijft de vraag of een stevige coördinatie tussen de verschillende overheden die volgens hem bittere noodzaak is, binnen dat roofzuchtige kapitalisme een haalbare zaak is. Naomi Klein lijkt vertrouwen te hebben in een Keynesiaanse oplossing waarbij het kapitalisme wordt 'opgepoetst'. Ook hierop is kritiek te leveren; het blijft de vraag of dat een afdoende oplossing is. (DdW)

Naomi Klein, De Shock Doctrine. De opkomst van rampenkapitalisme; De Geus, Breda 2007; 669 pagina's, 24,90 euro

Het failliet van het Wall Street-kapitalisme, De Volkskrant, 28 september 2008.

SYSTEEM VAN ONGELIJKHEDEN

Als het bestaan van allerlei ongelijkheden al moet worden geaccepteerd, dan is dat nog geen argument om het bestaan van alle vormen van ongelijkheid te rechtvaardigen. Toch gebeurt dat wel vanuit de optiek van verschillende politieke tradities. Zo is er een traditie die ongelijkheid uit een bestaanswet afleidt. Deze traditie baseert zich in feite op een statische optiek van wat ons omringt en wel als volgt.

In de natuurlijke orde vinden we bijvoorbeeld het onderscheid tussen het biologisch mannelijke en vrouwelijke, zowel bij mens als dier. Deze biologische ongelijkheid moeten we accepteren als een feit. Tegelijk wordt dit feit naar een bovensociaal niveau geprojecteerd, welke projectie weer wordt teruggespiegeld. In die weerkaatsing worden allerlei niet-biologische ongelijkheden als onvermijdelijk gepresenteerd en als aanvaardbaar gerechtvaardigd. De 'verhalen' die in het kader van allerlei tradities met een statische optiek ten behoeve van die rechtvaardiging worden geconstrueerd, worden gehecht aan 'de natuur', aan 'het wezenlijke' of aan iets als van 'heilige oorsprong' (God heeft dan de ongelijkheid gewild).

Waar het in die traditie steeds weer om gaat, is aanvaardbaar te maken dat de ongelijkheid zijn bron vindt in iets dat buiten ons en dus ook buiten de maatschappij bestaat. De maatschappij is dus niet direct verantwoordelijk voor het bestaan van ongelijkheid. De maatschappij is als sociale orde slechts onderdeel of een verlengstuk van een 'hogere' orde. Daarmee is tevens het (onvermijdelijke) bestaan van hiërarchie gegeven.

Het zijn zulke ordes die voorwaarden creëren waarin ongelijkheid tussen mensen niet alleen als noodzakelijk verschijnt, maar ook als onontkoombaar, zoals rijk en arm. Immers, leert het gezegde niet dat wie voor een dubbeltje geboren is, nooit een kwartje wordt…

Tegenover het gebruikte gezegde is het succesverhaal van de loopjongen te plaatsen, die het tot krantenmagnaat brengt. Dat is het beeld dat in de politieke traditie met een dynamische optiek past, de traditie van het (neo-) liberalisme. De ongelijkheid wordt in die traditie niet, zoals in de statische traditie, als principieel gezien. Het uitgangspunt is juist de formele gelijkheid tussen mensen. Die gelijkheid is onder meer terug te vinden in de gelijkheid van de burgers ten opzichte van de wet en in de juridische gelijkheid van private eigenaren.

Een ieder bevindt zich dus formeel in een gelijke uitgangspositie. Ongelijkheden treden op als een effect van meer of minder economisch doeltreffend handelen van mensen. Die hebben dan vervolgens de daaruit voort-

vloeiende ongelijkheid aan zichzelf te wijten.
In deze (neo-)liberale traditie wordt het gelijkheidsstreven als verwerpelijke uniformiteit gezien en afgewezen als leidend tot ondoelmatig economisch handelen. Gelijkheidsstreven brengt de vrijheid om zeep… Dit leidt bij tegenstanders van dit (neo-) liberalisme tot cynisme: wat betekent 'vrijheid' voor een langdurige werkloze of voor iemand die op dertig- of veertigjarige leeftijd overlijdt aan een bedrijfsongeval?

De Franse sociologen Alain Bihr en Roland Pfefferkron, de eerste verbonden aan de universiteit te Bésançon en de tweede aan die te Straatsburg, behandelen de bovenbedoelde tradities in hun boek getiteld *Le système des inégalités*. Die behandeling levert hen de aanloop, om eens uitgebreid op het 'systeem' van ongelijkheden in te gaan en om een kritiek op het bestaan ervan te geven. Voor het systeembegrip sluiten zij aan bij dat van de grote Franse socioloog en filosoof Edgar Morin. Een systeem waarvan de samenstellende elementen ongelijkheden zijn, maakt dat er zich een structuur aftekent waarin deze ongelijkheden verschijnen als een coherent geheel van handelingstypen, inclusief het vermogen zich te reproduceren.
In hun sociaal-economische analyse van de Franse samenleving hebben Bihr en Pfefferkorn dit abstracte systeembegrip 'gevuld' met een veelheid van ongelijkheden, reden voor hen om te spreken over een systeem van ongelijkheden tussen sociale groepen mensen. Maar wat zij omtrent de Franse maatschappij beschrijven is echter zo over te planten in andere maatschappijen, menen zij. Het gaat immers om dezelfde structuren en dezelfde dynamiek, die ongelijkheden tussen bepaalde sociale groepen mensen laat ontstaan en voortduren.
Sociale ongelijkheid is in hun ogen het resultaat van een ongelijke verdeling, in rekenkundige zin, tussen de leden van de maatschappij, van de bronnen in die maatschappij. De ongelijke verdeling weet zich te herhalen vanwege de voor dit doel in stand gehouden structuren.
De ongelijkheid kan een gevoel van onrechtvaardigheid bij de leden van de maatschappij laten ontstaan. Als daar geen sprake van is, dan is er geen ongelijkheid ... Rond dit idee omtrent het gevoel van onrechtvaardigheid vindt het debat plaats over de legitimiteit van sociale ongelijkheid. Het is duidelijk dat de verschillende tradities als hierboven beschreven, gebruikt worden om ongelijkheid aanvaardbaar te doen zijn. Bihr en Pfefferkorn beijveren zich om hiertegen een kritische attitude te laten ontstaan. Die attitude moet leiden tot het mobiliseren van verzet tegen een gesegmenteerde, gehiërarchiseerde en conflictueuze maatschappij.
In hun boek dragen zij een grote hoeveelheid statistisch materiaal aan om het begrip 'armoede' als een systeem van ongelijkheid te laten verschijnen. Armoede wordt in dat geval niet alleen gedefinieerd in termen van gebrek aan middelen (bijstand, laag inkomen, onzeker arbeidsperspectief, etc.). Het gaat ook om gebrek aan vermogen om overigens handelend op te treden (geen of gering vermogen om institutionele of bureaucratische voorwaarden te bespelen; institutionele afhankelijkheid). En als derde factor noemen Bihr en Pfefferkorn een gebrek aan kennis (niet alleen aan schoolse kennis en schooldiploma's, maar vooral ook een onvermogen om de 'wereld' om hen heen als een coherent, politiek, cultureel, geheel te begrijpen).
Armoede kent dus vele dimensies en ontwikkelt zich in de vorm van een cumulatief proces. Deze accumulatie van 'handicaps' resulteert in ongelijkheden, met een tendens tot wederzijdse versterking ervan. Geen of nauwelijks inkomen hebben, zal al snel gepaard gaan met een goedkope en daardoor slechte, overbevolkte huisvesting. Dat creëert een leefomstandigheid waarin concentratie van gedachte niet of nauwelijks mogelijk is, zodat (na-)scholing gefrustreerd wordt, in een omgeving waar 'scholing' toch al met onbegrip of argwaan wordt bekeken. Dit alles tezamen levert een 'systeem van ongelijkheden' op, zoals ook 'rijkdom' als systeem kan worden herkend in het spiegelbeeld van 'armoede'.
Dit systeem van ongelijkheden heeft zich vanaf eind jaren zeventig van de vorige eeuw, in Frankrijk, in een context van oplopende werkloosheid en onzekere arbeidstoekomst, meer en meer gemanifesteerd. Het verergert de sociaal-economische situatie het heftigst voor de onderste segmenten van de maatschappij, als het effect van neoliberale politieke impulsen van opvolgende regeringen (ongeacht hun politieke 'kleur').
De ongelijkheden zijn niet de automatische resultaten van een abstracte en blinde economische dynamiek, maar de resultaten van publiek (politiek) en privaat handelen, niet alleen in Frankrijk, ook elders in deze wereld, zoals de auteurs veronderstellen. En gelijk hebben ze. Zo heeft de ziektekostenverzekering in Frankrijk een andere naam dan in Nederland, maar het type veranderingen in beide systemen resulteert in het zelfde effect.
De omzetting van het solidariteitssysteem in een verzekeringssysteem, die zich volgens een salami-tactiek voltrekt, maakt dat alleen kapitaalkrachtigen zich gemakkelijker en beter kunnen bijverzekeren dan minvermogenden. Het proces vergroot dus de ongelijkheden. Dat is in Frankrijk ook letterlijk te zien: de minderdraagkrachtigen onthouden zich het eerst van tandartszorg, het aanschaffen van een andere bril, het consulteren van een specialist. Het zijn de voorbeelden die men in het Franse dagblad *Le Monde* (van 26 juli 2008) aantreft, in een artikel onder de welluidende kop 'Sécurité sociale: le temps des inégalités' .
De veranderingen in het 'zorgstelsel' dringen dus richting vergroting van ongelijkheden. Die veranderingen worden in Frankrijk, zowel als in Nederland, gelegitimeerd met een beroep op het verminderen van de kosten of het wegwerken van een schuldenlast in de gezondheidszorg. Tevens wordt beloofd dat door die veranderingen de prijzen van medische producten en geleverde diensten omlaag zullen gaan. De zorgpremies zullen volgend jaar echter drastisch stijgen, is al voorspeld.
Hoe dat ook zij, het effect is dat miljoenen mensen medisch minder beschermd zijn! Het boek van Bihr en Pfefferkorn verschaft een analyse van het 'systeem' erachter. Dit 'systeem' resulteert erin dat armen principieel anders worden behandeld dan bijvoorbeeld banken. Voor de laatste wel miljarden euro's 'hulp' en voor armen niet. (ThH)
Bihr, A. et R. Pfefferkorn, Le système des inégalités; Éditions La Découverte, Paris 2008; 122 pag.

DE MOKER

De anarchistische jongerenbeweging, die in Nederland in de jaren twintig bloeide, blijft nog altijd een fascinerend fenomeen. Inmiddels is aan de twee bekendste groepen uit die beweging, beide actief rond een tijdschrift, respectievelijk *Alarm* en *de Moker*, al flink wat aandacht geschoken. Zo schreef Anton Constandse, onmiskenbaar de centrale figuur binnen Alarm, een halve eeuw nadien een terugblik op die jongerengroep (*De Alarmisten*, 1975). Bij de Moker valt minder makkelijk zo'n centrale figuur aan te wijzen. Weliswaar was Herman Schuurman één van de oprichters van deze groep en fungeerde zijn pamflet *Werken is misdaad* uit 1924 als een soort beginselverklaring, een leidende rol als Constandse heeft hij niet vervuld.
In *De AS* 161/162 werd de uitgave van Schuurmans pamflet in het Frans gesignaleerd. Van belang is vooral dat Els van Daele er een uitvoerige historische analyse van de Mokergroep aan toevoegde. Deze is nu in een Nederlandstalige versie uitgebracht, waarbij het notenapparaat is uitgebreid en ook een overzicht van de herontdekking van *Werken is misdaad* en de Mokergroep in de jaren zestig en zeventig wordt gegeven. Terecht wordt opgemerkt dat er overeenkomsten te bespeuren zijn tussen de Moker en Provo, maar dat er een kenmerkend verschil is: de Mokerjongeren vereenzelvigden zich met het opstandige proletariaat, terwijl Provo zich

tegen het proletariaat keerde en het 'klootjesvolk' noemde.

Informatief maar soms wat van-de-hak-op-de-tak springend is de doctoraalscriptie (1979) van Fike van der Burght. Deze studie is nu herdrukt door uitgeverij De Pook. Deze heeft de tekst verlevendigd met beeldmateriaal, wat een gelukkige greep is. Want in beide publicaties blijft toch een beetje onderbelicht dat deze anarchistische jongerentijdschriften en dan met name de Moker, niet in de laatste plaats door hun vernieuwende lay-out en illustraties verschilden van anarchistische bladen als *De Vrije Socialist* en *De Arbeider* uit die jaren. (HR)

Els van Daele, De Mokergroep. Hoe de opstandige jeugd in de jaren twintig de libertaire beweging in beroering bracht; met bijgevoegd herdruk van Werken is misdaad door Herman J. Schuurman; uitgeverij De Dolle Hond, Amsterdam 2008; 71+8 pag; circa 6,- euro (www.dollehond.dds).

Fike van der Burght, Die Moker- en Alarmgroepen bestonden niet om te bestaan als groep. Sociaalanarchistische jeugdbeweging in Nederland 1918-1928; De Pook, Amsterdam 2008; geïll.; 54 pag.; 1,50 euro (www.sjakoo.nl/020-6258979).

TOOROP EN LEHNING

Onlangs was op de tentoonstelling *Vooral geen principes! Charley Toorop* in museum Boymans Van Beuningen, sinds enige jaren het werk *Zelfportret 1928* van kunstenares Charley Toorop, weer in het openbaar te zien. Charley Toorop (1891-1955) maakte het portretje in 1928 voor Arthur Lehning. Het heeft al zijn omzwervingen door Europa meegemaakt en tot zijn overlijden in 2000, hing het in Lehnings werkkamer.

Charley Toorop en Arthur Lehning kregen in 1928 een relatie. Toorop was toen al een gevierd schilderes, Lehning was in deze jaren actief in binnen- en buitenland als militant anarcho-syndicalist en daarnaast gaf hij het avantgardistische tijdschrift *i10* uit. Hun stormachtige, gepassioneerde relatie duurde slechts enkele jaren, een periode waarin beiden hun activiteiten bleven ontplooien, en soms gezamenlijk, soms apart, in Amsterdam, Parijs en Berlijn woonden. Gedurende die jaren ontstond tussen beiden een intieme correspondentie. De honderden brieven die Toorop aan Lehning schreef bevinden zich in het archief van Lehning (de brieven van Lehning aan Toorop zijn helaas verloren gegaan). Aan de hand van uitgebreide citaten uit deze brieven, beschrijft Toke van Helmond-Lehning in *Zelfportret van een liefde* ontstaan en verloop van hun liefdesrelatie. De brieven van Charley Toorop zijn niet alleen liefdesbrieven, maar nemen soms de vorm van een dagboek aan, waaruit een intiem beeld oprijst van hun gevoelens en gedachten, de hoogte- en dieptepunten van hun relatie, hun vriendschappen, contacten en activiteiten in die jaren.

Voor Charley Toorop was het schilderen de bron van het leven, schreef Arthur Lehning in 1982. En: 'Haar emoties en hartstochten, (…) haar conflicten, haar twijfels en overtuigingen, haar sociale bewogenheid, werden in haar werk gesublimeerd.' De fanatieke wijze waarmee zij verschillende pogingen onderneemt om voor Lehning een geslaagd zelfportret te schilderen, als blijvend bewijs van hun liefde, is een illustratie hiervan. De citaten uit haar brieven onderstrepen dit niet alleen, maar plaatsen het *Zelfportret 1928* in het juiste kader. Met dit zelfportret en de brieven van Charley Toorop als uitgangspunt, weet Toke van Helmond-Lehning van zowel Toorop als Lehning een uiterst boeiend biografisch verhaal neer te zetten. In haar inleiding pleit zij voor een integrale uitgave van alle brieven van Charley Toorop. Gezien de plek van Charley Toorop in de wereld van literatuur, kunst en cultuur in het interbellum, lijkt door de publicatie van *Zelfportret van een liefde* een dergelijke uitgave zeker gerechtvaardigd. Tevens doet deze door Piet Gerards fraai vormgegeven uitgave, verlangen naar de toekomstige verschijning van de beeldbiografie van Arthur Lehning. (MS)

Toke van Helmond-Lehning, Zelfportret van een liefde, Charley Toorop en Arthur Lehning; Bas Lubberhuizen, Amsterdam 2008, 118 pag.; 19,50 euro.

Beste lezer(es),

***Met dit themanummer over 'liefde' sluiten we de 36ste jaargang van de AS af. De omslagillustratie is een houtsnede van Frans Masereel, zo ook de illustratie op pagina 7. De illustratie op pagina 32 is een ets van Pritt Pärn (Estland). Het eerste nummer in 2009 verschijnt eind april als Zestiende Jaarboek Anarchisme.**

***Met ingang van dit nummer is Boudewijn Chorus toegetreden tot de redactieraad. Tevens verschijnt in dit nummer de eerste aflevering van zijn rubriek Sterke Verhalen. Chorus behoorde tot de oprichters van de AS in 1972 en maakte deel uit van de redactie tot eind 1980.**

***Peter Lanser is definitief gestopt met zijn rubriek Bladspiegel, waarvan 25 afleveringen zijn verschenen, de eerste in de zomer van 2000. We danken hem voor zijn informatieve bijdragen. Peter Lanser blijft actief in de redactieraad van de AS.**

***De abonnementsprijs is voor 2009 vrijwel ongewijzigd vastgesteld op 20,- euro per jaar. Maar zoals bekend zijn daarnaast donaties nodig om de AS te blijven uitgeven. Uw steun is dus uiterst welkom. Binnenkort ontvangt u apart een acceptgiro voor de betaling 2009 en voor zo mogelijk een donatie. U vult dus minimaal 20,- euro in.**

Met deze acceptgiro kunt u géén bestellingen doen, daarvoor is een aparte giro noodzakelijk. Niets weerhoudt u om ook tussentijds een (extra) bedrag over te maken op het steunfonds de AS te Moerkapelle, postgiro 4460315 met de vermelding 'donatie'.

***Alle afleveringen van het tijdschrift en andere uitgaven van de AS kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van een of meer onderstaande aanbiedingen:**

AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme, alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen de AS voor 100 euro (incl. verzendkosten).

AANBIEDING 2: voor 40 euro (incl. verzendkosten) ontvangt u alle nog leverbare originele nummers van de AS (zie het overzicht elders in dit infokatern).

AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle boeken en brochures die de AS inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven de AS elders in dit infokatern) incl. verzendkosten toe voor 45 euro.

AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u voor 52 euro (incl. verzendkosten).

Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen zolang de voorraad strekt. Bestellen via postgironummer 4460315 van de AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie de AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr. 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten), nr. 156 (Dertiende Jaarboek Anarchisme/Ontworteling van Europa), nr. 157 (Schrijvers & anarchisme), nr. 158 (Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog), nr. 163 (Wim de Lobel filosoof, vrijdenker, anarchist).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (ZevendeJaarboekAnarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme), nr. 159/160 (Veertiende Jaarboek Anarchisme/Cinema Anarchistica), nr. 161/162 (Vijftiende Jaarboek Anarchisme).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

—Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);

—R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnummer: 002);

—Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);

—Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);

—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);

—Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);

—Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);

—*Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

—*Bibliografie De AS*, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

—Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.

—*Eerste Jaarboek Anarchisme*; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

—Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme*. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.

—Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

—Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

—Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:

—Thom Holterman, *Recht en politieke organisatie,. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden*; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.

—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), *Law in anarchism*; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)

—Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.

—Arthur Lehning, *Lenin en de revolutie*. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

—Hans Ramaer, *De dans om het nucleaire kalf*; Ram, Rotterdam 1975 (tweede druk); 136 pag; 3,00 euro. (Een politiek-economische geschiedenis van het kernenergiebeleid in Nederland vanaf 1939.)

—Arie Hazenkamp, *75 jaar Pinksterlanddagen op het terrein Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha 1933-2008*; (Appelscha 2008); 68 pag; 4,50 euro.

JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK

Jan Börger: *Het hoofd van Johannes de Doper. De grote dode. Het offer en de levenskunst*. 2006, ISBN-10: 90-76033-27-7 NUR-736, EAN -13: 90-76033-27-3, 356 p. 22,50
(Herziene uitgave, voorheen: Het spookt in de Sint Jan!)
Wim de Lobel: *Spiritueel anarchisme – orde van zelfbeteugeling. Het universele principe – Arche anarchos estin.* Bundel, 1999, ISBN 90-76033-04-8, geïll. 112p. 7,00
De eeuwige generatie. De kunst van het grote sterven. 2005, ISBN 90-76033-26-9, geïll. 100 p. 7,00
Hans de Heer: *Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.*1998, ISBN 90-76033-03, 50 p. 4,50
Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces. 2000, ISBN 90-76033-06-4, 93 p. 7,00
Het Ik. Splijtzwam van de Geest. 2002, ISBN 90-76033-14-5, 56 p. 4,50
(Werd voorgedragen voor de Socrates Wisselbeker 2002)
Tevens leverbaar: *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland.* B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs, 2006, ISBN 90 8506 3582, uitg. Boom, geïll. 336 p. 24,95
Door storting op postgiro 77 0 36 van het verschuldigde bedrag wordt de bestelling zo snel mogelijk toegezonden. (Prijzen inclusief porto. Minimaal voor 6,00 euro bestellen.)
Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. E-mail: wimdelobel@planet.nl
Ook te bestellen via onze website: http://www.ibizweb.nl/börger

---

KELDERUITGEVERIJ

Kelderuitgeverij graaft niet meer verkrijgbare teksten op uit de archieven van de geschiedenis. Teksten die niet vergeten moeten worden, herinneringen van en monumenten voor mensen die hun leven eraan gewijd hebben een rechtvaardiger maatschappij te scheppen. We maken deze teksten opnieuw op, steken ze in een nieuwe jas en maken ze weer beschikbaar. Steeds in kleine oplages met de uiterste zorg voor de kwaliteit van de inhoud en van de vorm.
Roodboek. Van der Lubbe en de Rijksdagbrand. Publicatie van het Internationaal Van der Lubbe Comité, 2001. 141 pag.; ill.; 14 euro
Dossier van der Lubbe. Brochures, vlugschriften en artikelen over Marinus van der Lubbe en de brand in de Rijksdag uit radencommunistische, anarchistische, antimilitaristische en anarcho-syndicalistische hoek, 2004. 220 pag.; ill.; 20 euro
Vera Figner. *Nacht over Rusland.* I: Vrijheid of dood II: Twintig jaar in de kazematten III: Terug in de wereld, 2002. 3 delen in cassette: 183 pag., 135 pag., 155 pag.; ill.; 35 euro
Louis Mercier Vega. *Zonder papieren.* Nawoord Rudolf de Jong, i.s.m. uitgeverij Iris, 2002. 152 pag; ill.; 14 euro
Augustin Souchy. *Revolutie en burgeroorlog. Spanje 1936-1939.* Inleiding Rudolf de Jong, 2002. 249 pag.; ill.; 18 euro
Jacques J. Giele. *Arbeiderszelfbestuur in Spanje 1936-1939.* Een verslag van de collectivisatie van de Catalaanse economie tijdens de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939, 2004. 270 pag.; ill.; 22 euro
Alexander Berkman. *ABC van het Anarchisme.* i.s.m. uitgeverij De Vooruitgang, 2003. 140 pag.; ill.; 12 euro
Peter Kropotkin. *De Verovering van het Brood* Inleiding Marius de Geus, 2004. 238 pag.; 20 euro
Peter Kropotkin. *Wederzijdse Hulp, een factor in de evolutie.* Inleiding Marius de Geus, 2004. 288 pag.; 22,50 euro
Piet Honig. *Herinneringen van een Rotterdams Revolutionair.* Bezorgd door Bert Altena, 2005. 462p ill; 25 euro
Seán M. Sheehan. *Anarchisme, een reisgids*. 2006. 152 pag.; ill.; 17,50 euro
Peter Kropotkin. *Idealen en werkelijkheid in de Russische literatuur*. 2007. 350 pag.; ill.; 27,50 euro
Jacques J. Giele. *De Eerste Internationale in Nederland 1868-1876*. 2008. 276 pag.; ill.; 22,50 euro
Albert de Jong. *F. Domela Nieuwenhuis,een biografie*, 2008. 81 pag.; ill.; 12 euro
Binnenkort verschijnt: Anton Constandse. *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen.* Inleiding Rudolf de Jong; ca 150 pag.; ill.; ca 16 euro
Verder in voorbereiding: *Sacco en Vanzetti. Brieven* i.s.m. uitg. Iris en uitg. De Vooruitgang; Anton Constandse. *De Autobandieten* i.s.m. uitg. De Vooruitgang; Max Nettlau. *Bakunin in Dresden*; Jacques J. Giele. *De pen in de aanslag* en *Studies naar de negentiende arbeidersbeweging*.
Op onze site www.kelderuitgeverij.nl kun je meer over deze boeken lezen. Voor bestellingen mail naar kelderuitgeverij@xs4all.nl. Bovenstaande prijzen zijn exclusief porto.